

ФІЛОСОФІЯ

(словник-довідник)

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

Лимар А. П.

ФІЛОСОФІЯ

(словник-довідник)

Дніпро – 2026

Рецензенти:

ХМІЛЬ Тетяна Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ЧИЧКОВ Анатолій Григорович, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії Державного вищого навчального закладу «Український державний хіміко-технологічний університет»

Лимар А. П. Філософія: словник-довідник. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2026. 122 с.

Філософія як фундаментальна дисципліна, згідно з державними стандартами вищої освіти в Україні, є обов'язковою для вивчення студентами всіх факультетів та форм навчання, адже в сучасних умовах все більше зростають вимоги до знань студентів у галузі соціально-гуманітарної підготовки. Ґрунтовно засвоєний навчальний курс «Філософія» сприятиме студентам у глибшому розумінні та належній систематизації знань із психології, права, соціології, історії, культурології, релігієзнавства та інших дисциплін соціально-гуманітарного профілю.

Словник-довідник, що містить терміни, поняття та згадку персоналій, ґрунтується на матеріалах вітчизняної і зарубіжної літератури, а також авторських текстах. Охарактеризовані основні філософські напрями, течії і школи, а також наведені матеріали про видатних філософів і мислителів, які найбільше вплинули на розвиток філософської думки.

Запропонований словник-довідник філософських термінів має на меті допомогти студентам зорієнтуватися у надвеликій кількості специфічних філософських визначень при підготовці до семінарських занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія».

У словнику-довіднику, крім слів, подано список умовних скорочень, алфавіт, список довідкової літератури та джерел.

*Схвалено до друку
Науково-методичною радою
ВНПЗ «Дніпровського гуманітарного університету»
(протокол № 10 від 19 червня 2025 року)*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
А	5
Б.....	14
В.....	20
Г.....	24
Д	40
Е.....	46
З	49
І.....	51
Й	55
К.....	56
Л.....	68
М.....	73
Н	80
О	82
П	84
Р.....	89
С.....	91
Т.....	100
У	103
Ф	104
Х	110
Ц	110
Ч.....	110
Ш	111
Ю	112
Я.....	114
ПОКАЖЧИК ПЕРСОНАЛІЙ.....	116
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	119

ПЕРЕДМОВА

Філософія як фундаментальна дисципліна, відповідно до державних стандартів вищої освіти в Україні, є обов'язковою для вивчення студентами всіх факультетів та форм навчання, адже в сучасних умовах все більше зростають вимоги до знань студентів у галузі соціально-гуманітарної підготовки. Увага до філософії покликана сприяти становленню у суспільстві духовного клімату взаєморозуміння, поліпшенню міжособистісних відносин та гармонізації людських стосунків у сфері комунікації та діалогу, утвердженню соціальної стабільності в суспільстві.

Оволодіння конкретними науковими знаннями також є необхідною умовою зростання рівня освіченості та культури фахівця будь-якого профілю, якщо ці знання спираються на систему філософсько-світоглядних ідей і цінностей особистості.

Грунтовно засвоєний навчальний курс «Філософія» сприятиме студентам у глибшому розумінні та належній систематизації знань з психології, права, соціології, історії, культурології, релігієзнавства та інших дисциплін соціально-гуманітарного профілю.

Словник, що містить поняття і персоналії, ґрунтується на матеріалах української та зарубіжної літератури, а також авторських текстах. Значна увага в ньому приділяється роз'ясненню філософських категорій, понять і термінів. Охарактеризовані основні філософські напрями, течії і школи, а також наведені матеріали про видатних філософів і мислителів, які найбільше вплинули на розвиток філософської думки.

Терміни, поняття та персоналії подано в алфавітному порядку (за українським алфавітом), з більш розгорнутими поясненнями, що включають історичний контекст, ключові ідеї, приклади, зв'язки з іншими концепціями та вплив на розвиток філософії та суспільства. Він охоплює античну, середньовічну, новочасну, сучасну філософію, а також основні галузі: онтологію, епістемологію, етику, логіку, психологію, лінгвістику, право тощо. Пояснення спрямовані на розуміння суті, з акцентом на практичне застосування та критичне мислення для студентів і тих, хто цікавиться світовою інтелектуальною традицією.

Словник-довідник філософських термінів має на меті допомогти студентам зорієнтуватися у надвеликій кількості специфічних філософських понять при підготовці до семінарських занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія».

А

АБЕЛЯР П'єр (1079–1142) – франц. філософ і теолог, полеміст, представник середньовічного номіналізму. Навчався у відомого середньовічного філософа Росцеліна, філософській школі у м. Шартр, а згодом – у Парижі у Гільйома де Шампо, у школі при соборі Нотр-Дам, з якої був вигнаний за свої дискусії із представниками крайнього реалізму. Заснував власну філософську школу, пізніше навчався у школі м. Лан, де слухав лекції відомого богослова Ансельма Ланського. Раціоналізував співвідношення віри та розуму, вважаючи умовою віри розуміння («Розумію, щоб вірити»). Висловлював сумнів у безумовній істинності положень релігійної віри та вимагав осмислено ставитись до священних релігійних текстів. Філософія А. була різновидом критичного лінгвістичного аналізу, оскільки він уважав, що універсалії (поняття) отримують статус буття у сфері інтелектуального пізнання, формуючи так званий «концептуальний» світ. Намагався примирити представників номіналізму та реалізму. Універсалії розумів як поняття, концепти розуму, внаслідок чого філософська теорія А. іменується концептуалізмом. Теза про те, що тільки слова (nomen) визначають сутність понять, дала назву одному із напрямів філософії середньовіччя. У процесі пізнання людина узагальнює основні аспекти своїх індивідуалій та шляхом абстрагування формує змішаний образ, що виражається іменем, словом, яке має не лише фізичне звучання (vox), але й також певне мовне значення (sermo). Етичні погляди А. ґрунтувались на твердженні про повну моральну відповідальність особи за свої вчинки, розуміння діяльності людини як такої, що визначається її намірами.

АБСОЛЮТ (лат. absolutes – безумовний, необмежений, досконалий) – філософське поняття, яке вживається у значенні: 1) вічного, ніким не створеного, безкінечного, досконалого, незмінного і самодостатнього суб'єкта, який ні від кого не залежить (навпаки, від нього залежить все суще); 2) незмінної першоснови світу, початку всього сущого, що протистоїть будь-якому відносному і чимось зумовленому буттю. А. властиві такі характеристики, як реальність, недоступність людському пізнанню, у крайньому випадку загальноприйнятим споробом, і т. ін. Синонімами А. виступають абсолютний дух, абсолютна ідея, абсолютний розум, абсолютне буття, мудрість, абсолютна свідомість тощо. В релігійних системах термін А. використовується для позначення Бога як вседосконалого Творця світу, в мистецтві – краси, в науці – істинного знання, в житті людини – стану

досягнення ідеальної досконалості, щастя та ін. Як **А.** в аксіології сприймаються абсолютні, загальнолюдські цінності.

АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА ІСТИНА – категорія філософії, що характеризує процес розвитку пізнання і розкриває співвідношення між: 1) тим, що вже вивчено, і тим, що буде пізнаватися в процесі подальшого розвитку наук; 2) тим, що у складі пізнання людиною змінено, уточнено, спростовано в ході розвитку науки, і тим, що залишається неспростованим. Вчення про **А. і В. і.** дає відповідь на питання: чи можуть уявлення людини, що відображають об'єктивну істину, виражати її відразу, повністю, безумовно, абсолютно або ж тільки приблизно, відносно? Тим-то **А. і.** розуміється як повне, точне, вичерпне знання про предмет чи явище, цілісне відображення об'єкта пізнання і як той елемент знань, що може бути спростований у майбутньому. Знання людини на кожному ступені розвитку зумовлене досягнутим рівнем науки, техніки, виробництва. В міру розвитку пізнання і практики уявлення людини щодо природи поглиблюються, уточнюються. Тому наукові істини є відносними у тому розумінні, що не дають повного, вичерпного знання про сферу предмета, що вивчається, і містять такі елементи, які в процесі пізнання змінюються, уточнюються, поглиблюються, замінюються новими. Разом з тим, кожна **В. і.** означає крок уперед у пізнанні **А. і.**, містить, якщо істина наукова, елементи **А. і.** Неперехідної межі між **А. і В. і.** немає. Із суми **В. і.** складається **А. і.** Історія науки і суспільної практики підтверджує такий діалектичний характер розвитку пізнання. У процесі розвитку науки глибше і повніше розкриваються властивості предметів і відносин між ними, наближаючись до пізнання **А. і.** З іншого боку, раніше створені теорії постійно уточнюються, розвиваються: одні гіпотези спростовуються або підтверджуються і стають доведеними істинами (напр., гіпотеза про існування атомів); другі поняття усуваються з науки (напр., «теплород» і «флогістон»), інші поглиблюються, узагальнюються. Вчення про **А. і В. і.** конкретизується щодо відповідності, спрямованості проти метафізики, що оголошує кожную істину вічною, незмінною («абсолютною»), і проти різних концепцій релятивізму, які стверджують, що всяка істина є лише відносною (релятивною), що розвиток науки свідчить лише про зміну помилок, хиб, які йдуть одна за одною, а тому немає і не може бути об'єктивної істини.

АБСОЛЮТНА ІДЕЯ (нім. die absolute Idee) – філософське поняття, яке позначає надприродне і нічим не зумовлене духовне начало, доприродну сутність, «божественну» думку, надсуб'єктивний розум, який породжує реальний матеріальний світ – природу, людину, суспільство, а також людське мислення. **А. і.** притаманні такі характеристики, як реальність, присутність,

невідчутність, недоступність людському пізнанню тощо. Поняття **A. i.** міститься в низці систем об'єктивного ідеалізму, релігійній філософії. Зазначене поняття є засадничою категорією у філософії Г. Гегеля, котра означає універсум у всій його повноті, безумовну, конкретну й особисту всезагальність, повноту всього суцього і яке саме є цим єдино суцим. Постаючи одночасно субстанцією і суб'єктом, **A. i.** реалізує себе у процесі власного іманентного розвитку. Розгортання, саморозкриття змісту **A. i.**, за Гегелем, відбувається у вигляді низки етапів поступального руху від абстрактно-всезагального до конкретно-часткового, як синтез гранично загальних, а тому абсолютно протилежностей – мислення і буття, суб'єктивного й об'єктивного, завдяки чому відбувається перехід до вищих щаблів розвитку. На першому етапі **A. i.** постає як «ідея-в-собі», яка позбавлена самосвідомості і розвивається у формі чистого мислення. У такому вигляді вона є предметом логіки. Розгортаючи свій зміст від першої категорії (буття) до останньої (**A. i.**), логіка постає абсолютно-конкретною єдністю усіх категорій. Другий етап саморозкриття **A. i.** – природа, або її буття в матеріальній дійсності. Розкриваючи зміст в «іншому», в «інобутті», **A. i.** на етапі природи сходиться до духу і повертається до єдності з собою. Дух – третя й остання стадія розкриття **A. i.** – проходить етапи суб'єктивного духу, об'єктивного духу та абсолютного духу, реалізуючи її саморозвиток, остаточне злиття (синтез) одиничного із загальним (абстрактного з конкретним) і втілюючи її повноту. Тим самим **A. i.** перетворюється в абсолютний дух, в «ідею-в-собі-і-для себе» і яка виступає на цьому етапі предметом гегелівської філософії духа. **A. i.**, за Гегелем, не існує окремо від логічної ідеї, природи і духу, до них і раніше них. Сам Гегель припускав, що абсолютне одночасно існує в різних формах, жодна з яких не виражає його сутність повністю, а є лише окремим його аспектом. Тому абсолютний дух, який розглядається Гегелем в завершальній частині його системи, постає єдністю всіх своїх компонентів. У змісті **A. i.** Гегель виокремлює три аспекти: 1) субстанційний: як абсолютна субстанція **A. i.** іманентно притаманна світу і визначає його розгортання; 2) діяльнісний, активістський: як прояв іманентно притаманній їй здатності до самотворення, саморозвитку; 3) «самосвідомість»: **A. i.** як усвідомлююча себе «тотальність». У прагненні до повного самопізнання і самореалізації **A. i.** спрямовує та забезпечує процес розвитку всього суцього. Відтак за змістом **A. i.** містить в собі всі можливі форми та визначення буття, володіє характеристиками не лише засади усього існуючого (субстанція), а й вищою дієвою та творчою активністю (абсолютний суб'єкт) природи, людини, суспільства, держави. Форми свідомості й духу є лише різними формами та етапами саморозвитку та

самопізнання **А. і.**, яка в часі розгортає і демонструє свої приховані можливості й зміст.

АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ – процес відображення об’єктивного світу в поняттях, судженнях, умовиводах, ідеях, гіпотезах, теоріях тощо, які є раціональними формами організації знання і засобами (способами) пізнання.

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ (Augustinus Sanctus) Аврелій (354–430) – християнський філософ і теолог, представник середньовічної патристики, визнаний блаженним у православної церкві та святим і Вчителем Церкви – у римо-католицькій. Активний борець із ересями. З 395 р. римокатолицький єпископ Гіппону. Не допускав існування філософії поза теологією. Написав 93 твори в 232 книгах, серед яких філософські праці «Про місто Боже» та «Сповідь». На засадах поєднання платонівського вчення з тогочасним християнським віровченням сформував особисту світоглядно-теоретичну концепцію, в основі якої знаходився захист християнського віровчення як єдино допустимого.

АВЕНАРИУС Ріхард (1843 – 1896) – швейцарський філософ, суб’єктивний ідеаліст, один із засновників емпіріокритицизму, професор Цюріхського університету. В центрі його філософії знаходиться поняття досвіду, де нібито знімається протилежність свідомості та матерії, психічного та фізичного. Виступав з критикою матеріалістичної теорії пізнання, визначаючи її як інтродекцію, тобто вкладання зовнішнього світу в свідомість людини; відстоював теорії «принципової координації» суб’єкта і об’єкта, тобто їх абсолютну взаємозалежність.

АГНОСТИЦИЗМ (грец. agnostos – непізнаваний) – вчення про реальність недоступних пізнанню речей, яке вважає неможливим пізнання суті предметів та явищ, однозначно довести адекватність пізнання дійсності. Виник на основі античного скептицизму і середньовічного номіналізму. Сам термін **А.** вперше був використаний англійським природознавцем Т. Гекслі для позначення непізнаваності того, що не може бути сприйнято відчуттями, а відтак є помилковим у випадку його суцільно раціонального конструювання. **А.** виходить з того, що дійсність може бути пізнана тільки шляхом чуттєвого досвіду. Все те, що лежить поза суб’єктивним досвідом, не можна вважати фактом дійсності. **А.** властиве заперечення об’єктивного характеру пізнавальних процесів. Для аргументації цієї позиції використовуються різні методики спростування принципового закону об’єктивного пізнання –

причинності. Доводить неможливість побудови універсальної системи пізнання через брак об'єктивних критеріїв істини. Вчення А. отримало класичний розвиток у філософії Дж. Берклі, Д. Юма та І. Канта. В сучасній філософії елементи А. притаманні позитивізму, екзистенціалізму, прагматизму, критичному реалізму та деяким іншим напрямкам.

АКСЕЛЕРАЦІОНІЗМ – політико-філософський рух, що виступає за прискорення технологічних та соціальних процесів як засіб подолання капіталізму. Лівий А., представлений Ніком Срнічеком та Алексом Вільямсом, критикує неолібералізм за стримування технологічного прогресу та пропонує використати існуючу капіталістичну інфраструктуру як «трамплін для запуску до посткапіталізму». Їхній «Accelerate: Manifesto for an Accelerationist Politics» (2013) захищає автоматизацію, скорочення робочого часу, універсальний базовий дохід і зменшення трудової етики. Правий А., асоційований із Ніком Лендом, натомість спирається на «руйнівну силу капіталізму» та його здатність до експоненційного самовдосконалення.

АКСІОЛОГІЯ (грец. axios – цінність та logos – вчення) – вчення про цінності, сформоване на початку ХХ ст. (німецький філософ Е. Гартман). Цінності розглядаються А. як нормативна категорія, яка розкриває суть речей та явищ, що здатні задовольнити будь-які потреби людини та суспільства.

АЛАРМІЗМ – ідейний і науково-просвітницький рух, представники якого привертають увагу світового загалу до катастрофічності наслідків людського впливу на природу; закликають до негайних, рішучих дій для подолання глобальних проблем і загроз.

АЛЬТРУЇЗМ – етична позиція, яка ставить інтереси інших вище власних, протилежна егоїзму. Термін введений Огюстом Контом у позитивізмі, де А. – основа соціальної гармонії. Наприклад, самопожертва заради громади. У біології (Докінз, «Егоїстичний ген») А. пояснюється еволюційними вигодами (виживання групи). Надмірний А. може призвести до самознищення.

АНАКСАГОР (бл. 500–428 рр. до н. е.) – давньогрецький вчений, природодослідник та філософ, засновник афінської школи філософії. Походив із Клазомен, 30 років проживав у Афінах, звідки був вигнаний (431 р. до н. е.). Автор гіпотези про вогненну природу Сонця, пояснення природи сонячного та місячного затемнень. Сутність предметів та явищ зводив до визнання наявності багатоманітних, незчисленних структурних елементів суцього (названих згодом

«геометріями»), які спершу перебувають у стані хаосу. Заперечуючи порожнечу, допускав наявність нескінченного процесу ділення речовини, виникнення якої пояснював трансформацією вже існуючих речей. Автор оригінальної версії моделі світу («все у всьому»), началом якого виступає певна визначальна характеристика будь-якої сутності. Засуджений до страти та вигнаний із Афін за свої наукові погляди (заперечення божественної природи Сонця). Заборонені після цього твори А. поширювались серед афінської інтелектуальної еліти та можуть вважатись першим прецедентом феномену нелегальної літератури у світовій історії.

АНАКСИМАНДР (610–540 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель – природодослідник та філософ із Мілету (провінція Іонія), представник мілетської школи філософії, учень та послідовник Фалеса. Відомий географічними (зображення меж тогочасного світу на карті) та астрономічними (винайдення сонячного годинника, порівняльна характеристика Землі як планети) дослідженнями. Автор наївноматеріалістичної концепції суцього, основою якого є вчення про т. зв. «апейрон» – невизначену та нескінченну субстанцію, з якої виникає все існуюче у світі. А. висловив низку діалектичних здогадок (твердження про різні види існування першоначала, ідея рівнозначності станів природи, ґрунтована на тезі про їх взаємозв'язок та взаємоперехідність), сформулював основи закону збереження матерії, запровадив у науковий обіг термін «закон».

АНАКСИМЕН (585–525 рр. до н. е.) – представник давньогрецької натурфілософії, родом з Мілету (Іонія), учень Анаксимандра, послідовник наївно-матеріалістичних поглядів Фалеса. Виявляючи суть субстанції як первоначала, А. творчо поєднує основні постулати філософських доводів своїх попередників (твердження про першоначало як конкретну природну стихію із доводами про його абстрактний вияв), бачить її у образі повітря – прозорі та невидимої сутності, позбавленої кольору та звичних тілесних якостей, яке виявляє всезагальну стихійність природи та наповнено узагальнено-абстрактним і філософським змістом. Процеси розрідження та згущення повітря розглядав як підставу виникнення суцього, що сприяло формуванню перших уявлень про якісні зміни у світі. Запропонував теорію «все у всьому», у якій повітря розглядалось як своєрідний космогонічний принцип функціонування космосу, здатний охоплювати все на планеті. А. стверджував, що розум (ноос) є рушієм пізнаваного людиною космічного повітря, якому надавались ознаки вічності та нескінченності.

АНАЛІЗ І СИНТЕЗ (грец. *analysis* – розчленування і *synthesis* – поєднання) – взаємодоповнюючі процеси розкладання деякої цілісності (фактичної чи споглядальної) на складові та відтворення цієї цілісності на основі поєднання частин на якісно іншому рівні. **А.** і **С.** мають важливе значення у пізнавальному процесі і здійснюються практично на всіх його ступенях; вони забезпечують формування понять і процес мислення. Якщо **А.** фіксує те особливе, суттєве, що притаманне окремим частинам цілого, те, що вирізняє їх один від одного, то **С.** указує на те спільне, що пов'язує частини цілого в певну цілісність. Єдність **А.** і **С.** має свою основу у світобудові: процеси поєднання і розчленування, творення і руйнації є основою всіх процесів у світі. За допомогою **А.** і **С.** стає можливим пізнання конкретних явищ дійсності, їх сторін й ознак як єдності, цілісності; розкриття того спільного, що внутрішньо об'єднує різноманітні прояви дійсності. Основне завдання **А.** полягає в тому, щоб від одиничного піднятися до загального, від конкретного до абстрактного, від безпосереднього до опосередкованого, від випадкового до необхідного, від ілюзорного до реального. При цьому за межами **А.** залишаються зв'язки і відношення кожної грані об'єкта з багатьма іншими факторами, явищами і процесами. За допомогою **А.** цілісність певного явища розпадається на свої складові, компоненти. Хоча їх знання необхідне, проте воно не відтворює цілісності самого явища, процесу у всій його повноті, не прояснює конкретного способу поєднання його частин в єдність протилежних тенденцій. **А.** кожної з частин цілого ще не призводить до пізнання цілого. Ця мета досягається внаслідок складної роботи мислення відносно **С.** отриманих на стадії **А.** даних. Реальність, таким чином, розкладається на складові з метою їх **А.**, а потім відновлюється за допомогою **С.** її цілісності в тому вигляді, в якому вона існує в реальності. Але така послідовність – не більше ніж схематична структура мисленнєвого процесу, який розглядається для чіткого виокремлення його елементів. В реальності цей процес відбувається не як однолінійний рух з переходами від **А.** до **С.**, а як органічно єдиний акт аналітико-синтетичної властивості людського мислення.

АНСЕЛЬМ КЕНТЕРБЕРІЙСЬКИЙ (Anselm) (1033–1109) – відомий середньовічний теолог, представник схоластичного реалізму, з 1093 р. Архієпископ римо-католицької церкви в Англії. Пропагандист платонівських традицій у середньовічній філософії; проблеми співвідношення віри та розуму вирішував у дусі августинівського вчення про первинність віри та вторинність розуму («вірю, щоб розуміти, а не розумію, щоб вірити»). Провідна ідея філософії **А. К.** – обґрунтування основ віровчення засобами розуму. Спробу раціонально обґрунтувати догмати християнського віровчення здійснював на

основі філософського «реалізму». Висунув т. зв. онтологічний доказ існування Бога. Загальне існує як втілення ідеї Бога, згідно з якою твориться все розмаїття реальних речей у світі. Скажімо, якщо вчинки людини – справедливі, то вони містять ідею справедливості.

АНТРОПОГЕНЕЗ (грец. antropos – людина, genesis – виникнення) – процес виділення людини з тваринного світу в результаті фізіологічного розвитку та впливу соціальних чинників.

АНТРОПОЛОГІЗМ (грец. antropos ἀνθρώπος – людина і logos λόγος – слово, міркування, вчення) – філософська течія, що розглядає поняття «людина» як базисну категорію, яка є підставою системи уявлень про буття, природу, суспільство, культуру, істину, добро, благо, обов'язок, свободу, Бога тощо.

АНТРОПОЛОГІЯ ФІЛОСОФСЬКА (грец. antropos – людина, logos – вчення, наука) – 1) філософське вчення про єство та сутність людини; 2) напрям у філософській думці першої половини ХХ ст., що відображає властиві для європейської філософії (філософії життя В. Дільтея, феноменології Е. Гуссерля та ін.) антропологічні тенденції нових підходів до систем філософствування у першій третині ХХ ст. («антропологічний поворот»), використовуючи та тлумачачи дані природничих і соціальних наук (біології, психології, етології, соціології та ін.). У сучасній західній філософії (М. Шелер, А. Гелен, М. Ландман, Г. Плеснер) людина розглядається як особлива реальність, що протистоїть як суспільству, так і природі. Завдання **А. Ф.** полягає в тому, щоб відновити цілісний образ людини в потоці життєвих проявів і за його допомогою не тільки пояснити оточуючу дійсність, а й глибше зрозуміти її власну природу. У межах **А. Ф.** робляться спроби синтезувати досягнення біології, психології, соціології, історії, філософії.

АНТРОПОЦЕН – філософська концепція, що позначає епоху, в якій людська діяльність стала визначальним фактором для планети (зміна клімату, забруднення). Уведена в 2000-х (П. Крутцен), у постгуманізмі (Т. Мортон, Р. Брайдотті) розглядається як виклик антропоцентризму, що вимагає переосмислення ролі людини в мережі не-людських акторів (тварин, екосистем, технологій).

АРИСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, учень Платона, засновник Лікейської школи (Перипатетичної), один із

найвпливовіших мислителів в історії філософії та науки. Його праці охоплюють широкий спектр дисциплін: логіку, метафізику, етику, політику, поетику, біологію, фізику тощо. А. систематизував знання свого часу і заклав основи багатьох сучасних наук. Народився у Стагірі (Халкідіки, Північна Греція). Його батько був лікарем при дворі македонського царя. У 17 років став учнем Платона в Академії в Афінах, де навчався близько 20 років. Після смерті Платона залишив Академію, подорожував, викладав, зокрема був учителем Олександра Македонського. Заснував Ліцей в Афінах, де викладав і писав до кінця життя. Через політичні переслідування змушений був покинути Афіни, помер у Халкіді.

А. розробив вчення про буття, ввівши поняття субстанції (те, що існує саме по собі) та акциденції (випадкові властивості). Запровадив концепцію чотирьох причин: матеріальної (з чого річ зроблена), формальної (форма чи суть речі), діючої (джерело змін) і цільової (мета, або «телос»). Вважав, що світ вічний, а його рушійною силою є «нерухомий першодвигун» – чиста форма, розум, що не залежить від матерії. Створив формальну логіку, зокрема силогістику. Його праця «Органон» стала основою логічного мислення на століття. У «Нікомаховій етиці» стверджує, що найвище благо – це евдемонія (щастя, добробут), яке досягається через чеснотливе життя. Чеснота – це «золота середина» між двома крайнощами. Людина реалізує себе через розумну діяльність і гармонію душі. Людина – це «суспільна тварина», яка може реалізувати себе лише в суспільстві. Людина складається з тіла і душі. Душа має три рівні: рослинний (життя, ріст), тваринний (сприйняття, рух) і розумний (мислення, унікальний для людини). Розум (нус) – найвища частина душі, що дозволяє людині пізнавати і творити.

У праці «Політика» А. аналізує різні форми правління (монархія, аристократія, демократія) та їхні викривлення (тиранія, олігархія, охлократія). Він вважав найкращою формою «політію» як поєднання демократії та аристократії.

Систематизував знання про природу, зокрема біологію. Він класифікував живі організми, описавши сотні видів тварин. Його космологія базувалася на геоцентричній моделі: Земля – центр Всесвіту, оточена сферами небесних тіл. Вплинув на середньовічну схоластику (Тома Аквінський адаптував його ідеї для християнства). Його логіка залишалася основою науки до Нового часу. Учення про «золоту середину» та евдемонію залишаються актуальними в сучасній етиці та психології. Праці з політики та суспільства вплинули на розвиток політичної філософії. Створив універсальну систему знань, яка поєднала емпіричні спостереження з філософським аналізом. Ідеї А. про розум,

чесноту та суспільство залишаються актуальними, а методологія вплинула на розвиток науки та філософії.

АРХЕТИП (від грец. *arche* – початок, *typos* – образ) – це первісний, універсальний образ, символ або ідея, що закладені в колективному несвідомому людства. Концепцію архетипів розвинув швейцарський психолог Карл Густав Юнг. Вони є універсальними і притаманні всім культурам. Проявляються в міфах, снах, мистецтві, релігії та літературі. А. не є конкретними образами, а радше шаблонами чи структурами психіки, які формують поведінку та сприйняття. Юнг вважав, що архетипи допомагають людині зрозуміти себе та світ, але їхня інтерпретація залежить від культурного контексту. У філософії архетипи також досліджувалися у контексті міфології (М. Еліаде) та літератури (Н. Фрай).

АТОМ (від грец. *atomos* – неподільний) – у філософському контексті це концепція, що виникла в античній філософії для пояснення будови світу. Її розробили філософи Левкіпп і Демокрит у V ст. до н.е. Вони важали, що світ складається з неподільних, вічних і незмінних частинок – атомів, які рухаються в порожнечі (вакуумі). А. різняться за формою, розміром і розташуванням, що зумовлює різноманітність речей у світі. Усе в природі є результатом механічного руху атомів, без втручання богів чи надприродних сил. Людська душа також складається з атомів, але особливого виду – легких і круглих. Атомізм Демокріта був матеріалістичною теорією, яка пояснювала світ без містики, протиставляючись ідеалістичним поглядам (наприклад, Платона). Епікур розвинув атомізм, додавши ідею «клінамену» (випадкового відхилення атомів), що пояснювало свободу волі. У сучасній філософії атомізм вплинув на науковий матеріалізм і концепції детермінізму. У науковому контексті атоми – це елементарні частинки матерії, але в філософії вони залишаються символом матеріалістичного пояснення реальності.

Б

БЕЗРЕЛІГІЙНЕ ХРИСТІЯНСТВО – концепція, яка передбачає сприйняття християнських етичних і моральних принципів без прив'язки до релігійних догм, інституцій чи віри в надприродне. Термін асоціюється з ідеями таких мислителів, як Д. Бонхоффер (1906–1945), німецький теолог ХХ століття, який у своїх листах із в'язниці розмірковував про «релігію без релігії».

Б. х. робить акцент на етиці Христа (любов, милосердя, справедливість) без догматичних елементів, таких як віра в Бога чи церковні ритуали.

Пропонує відмову від інституційної релігії (церков, обрядів) на користь індивідуального морального життя; сприйняття християнства як способу життя, а не системи вірувань., яке, у поєднанні з гуманістичними ідеями, проголошує людину центральною цінністю. **Б. х.** приваблює тих, хто відкидає догмати, але бачить цінність у християнській етиці. Воно часто асоціюється з ліберальними течіями в теології та сучасними рухами, які виступають за соціальну справедливість без релігійного контексту.

БЕКОН Роджер (бл. 1214–1292/1294) – англ. філософ, натураліст, монах-францисканець, один із піонерів емпіричної науки в середньовічній Європі. Народився близько 1214 р. в Ілчестері, графство Сомерсет, в заможній родині. Здобув освіту в Оксфордському та Паризькому університетах, де вивчав логіку, граматику, математику, богослов'я та натурфілософію. У 1241 р. отримав ступінь магістра мистецтв у Парижі, де також викладав твори Аристотеля. Близько 1250 р. вступив до францисканського ордену, але його критика схоластики та інтерес до алхімії, астрології й оптики викликали підозри в ересі. У 1257 р. його відсторонили від викладання і відправили під нагляд ордену до Парижа. Завдяки підтримці папи Климента IV у 1266 р. Б. написав свої ключові праці, зокрема «Opus Majus». У 1278 р. його знову звинуватили в ересі за критику духовенства та новаторські ідеї, ув'язнивши на кілька років. Помер у 1292 або 1294 р. в Оксфорді.

Б. наголошував на важливості досвіду (експерименту) як основи пізнання, протиставляючи його схоластичним спекуляціям. Вважав, що знання досягається через спостереження природи, перевірене математикою та експериментами. Розглядав математику як «ворота і ключ» до всіх наук, оскільки вона забезпечує точність і достовірність. Розвивав теорії про природу світла, веселки, збільшувальні лінзи та «передачу видів» – поширення природних впливів, як світла чи звуку. Описав технологію виготовлення пороху, ідеї літальних апаратів, підводних човнів, телескопів. Вірив, що мудрість походить від Бога через три джерела: Святе Письмо, спостереження природи та внутрішнє осяяння (духовний досвід). Виступав проти некритичного слідування авторитетам, вважаючи, що це гальмує прогрес знань. Виділяв чотири перешкоди пізнанню: сліпа віра в авторитети, традиції, забобони натовпу та приховування невігластва під маскою знань.

Б. заклав основи емпіричного методу, передбачивши ідеї наукової революції. Його ідеї про експериментальну науку та реформу освіти вплинули на розвиток європейської науки, хоча за життя його часто не розуміли й переслідували.

БІОЕТИКА – міждисциплінарна галузь, що досліджує морально-етичні проблеми, пов’язані з досягненнями біології, медицини та технологій. Термін запропонував американський онколог Ван Ренсселер Поттер у 1970 р. у книзі «Біоетика: міст у майбутнє». **Б.** аналізує етичні дилеми, пов’язані з медичною практикою, біомедичними дослідженнями та впливом технологій на життя людини і природу. Ключові питання: евтаназія, аборти, генна інженерія, клонування, трансплантація органів, клінічні випробування, захист прав пацієнтів. Світоглядний аспект: біоетичні проблеми розглядаються з позицій релігійних (християнська, мусульманська, буддійська етика) або світських (філософських) підходів.

Принципи **Б.**: 1) автономія: повага до права людини самостійно приймати рішення щодо свого здоров’я; 2) благо: дії медиків мають бути спрямовані на користь пацієнта; 3) справедливість: рівний доступ до медичних ресурсів; 4) нешкода: уникнення заподіяння шкоди. **Б.** стала важливою у зв’язку з розвитком генної інженерії, штучного запліднення, трансплантології. Вона допомагає балансувати між науковим прогресом і моральними цінностями, захищаючи людську гідність.

БІОФІЛІЯ – (від грец. *bios* – життя, *philia* – любов) – концепція, яка описує вроджену любов людини до природи та живих організмів. Термін запропонував американський біолог Едвард Осборн Вілсон у 1984 р. в книзі «*Bioophilia*». Концепція стверджує, що люди мають біологічну потребу взаємодіяти з природою, що сформувалася в процесі еволюції. **Б.** проявляється в бажанні перебувати в природному середовищі, доглядати за рослинами чи тваринами, відчувати зв’язок із живою природою, а у сучасному світі урбанізація віддаляє людину від природи, що може призводити до психологічних і фізичних проблем. **Б.** підкреслює важливість гармонії між людиною та природою, впливаючи на екологічну свідомість, містобудування та психологію.

БІХЕВІОРИЗМ (англ. *behaviour* – поведінка) – напрям у філософії та психології, що актуалізує роль вивчення поведінкової діяльності у процесі осягнення людської сутності, а також досліджує безпосередні зв’язки основних рефлексів, навиків, досвіду людини, у чому виявляється його відмінність від психоаналізу. Засновником **Б.** став американський вчений Дж. Уотсон.

Б. вважає поведінку результатом взаємодії «стимул-реакція» (S-R). Усе поведінкове навчання відбувається через підкріплення (позитивне чи негативне) або покарання (оперантне обумовлення Б. Ф. Скіннера). Психіка та свідомість не є об’єктами вивчення, оскільки їх не можна об’єктивно виміряти.

Людина розглядається як «інтелектуально просунута тварина», чия поведінка зумовлена зовнішніми факторами.

Б. часто звинувачують в редуccionізмі, оскільки він ігнорує складність людської психіки, емоцій і свідомості. З кінця ХХ століття когнітивна психологія замінила **Б.**, акцентуючи увагу на внутрішніх психічних процесах. Вплинув на розвиток психології, освіти (програмоване навчання), психотерапію (поведінкова терапія) та маркетинг. Його принципи застосовуються для модифікації поведінки, наприклад, у лікуванні фобій.

БІХЕВІОРИЗМ СОЦІАЛЬНИЙ – напрям, який розширює класичний біхевіоризм, враховуючи соціальні фактори та індивідуальний досвід у формуванні поведінки. Його ключові представники – А. Бандура та Д. Роттер. З точки зору **Б. С.**, поведінка людини формується не лише під впливом зовнішніх стимулів, а й соціальним контекстом, індивідуальними особливостями та досвідом. Люди вчаться через спостереження за іншими (моделювання). А. Бандура запровадив поняття «взаємного детермінізму», згідно з яким поведінка, особистість і середовище взаємодіють і впливають одне на одного. На відміну від класичного біхевіоризму, який зосереджувався на механічній моделі «стимул – реакція», ігноруючи внутрішні процеси, **Б. С.** визнає вплив соціального середовища, культури та когнітивних факторів (очікування, мотивація). Сучасний **Б. С.** застосовується в соціальній психології, освіті, вихованні, маркетингу та психотерапії.

БРУНО Джордано Філіппе (1548–1600) – італ. вчений, філософ, теолог, астроном і поет епохи Відродження, чернець-домініканець. Народився в Нолі (поблизу Неаполя) в сім'ї дрібного дворянина. У 15 років вступив до домініканського ордену, взявши ім'я Джордано. Вивчав Аристотеля, Фому Аквінського, але його інтерес до неортодоксальних ідей, зокрема коперніканства та герметизму, призвів до конфліктів із церквою. У 1576 р. утік із монастиря, звинувачений у ересі, і почав мандрувати Європою (Франція, Англія, Німеччина, Чехія). Викладав у Парижі, Оксфорді, Віттенберзі, публікував праці з філософії, космології та мнемонічного мистецтва. У 1592 р. був заарештований інквізицією у Венеції, і, після семирічного судового процесу, був спалений на вогнищі 17 лютого 1600 р. за звинуваченнями в ересі, пантеїзмі та магії.

Вважав, що Бог і природа єдині. Всесвіт – це нескінченна божественна субстанція, яка пронизує все суще. Бог не є зовнішньою силою, а присутній у кожній частині природи. Розвиваючи ідеї Коперника, стверджував, що Всесвіт нескінченний, не має центру, складається з безлічі зірок і планет, подібних до

Сонячної системи, відкидав геоцентричну модель Птолемея та Аристотеля. Розглядав усе суще як єдину субстанцію, яка проявляється в різних формах, а матерія і дух є нероздільними. Захоплювався ідеями неоплатонізму та герметичної традиції, вважаючи, що людина може пізнати божественне через природу та магичні практики. Його мнемонічні техніки (мистецтво пам'яті) мали практичне та містичне значення. Виступав за свободу філософського пошуку, критикуючи догматизм церкви та схоластики, вважав, що істина відкривається через розум і спостереження.

Б. був одним із перших, хто розвинув ідеї Коперника в космологічну систему, передбачивши сучасне уявлення про Всесвіт. Його пантеїзм і захист свободи думки зробили його символом боротьби проти догматизму. Хоча його ідеї не мали широкого впливу за життя через переслідування, вони надихали мислителів Нового часу.

БУДДІЙСЬКА ФІЛОСОФІЯ – система ідей, що виникла на основі вчення Сіддгартхи Гаутами (Будди, VI–V ст. до н.е.) і розвивалася в різних школах буддизму (Тхеравада (наголошує на індивідуальному просвітленні через медитацію та дисципліну), Махаяна (акцентує на співчутті (*каруна*) і ролі бодгісаттв, які допомагають іншим досягти просвітлення), Ваджраяна (використовує езотеричні практики (мантри, ритуали) для швидкого досягнення просвітлення)). Зосереджена на розумінні природи існування, страждання і шляху до звільнення.

Б. Ф. базується на чотирьох благородних істинах: 1) життя сповнене страждань (духкха): народження, хвороба, смерть, втрата; 2) причина страждань – бажання (танха), прив'язаність до матеріального чи ілюзій; 3) страждання можна припинити, досягнувши нірвани – стану звільнення від бажань; 4) шлях до припинення страждань – «восьмеричний шлях» (правильні погляди, наміри, мова, дії, спосіб життя, зусилля, увага, зосередження). Основні поняття **Б. Ф.**: 1) анітман (безсамість): відмова від ідеї постійного «я». Особистість – це сукупність п'яти скандх (форма, відчуття, сприйняття, розумові конструкції, свідомість), які постійно змінюються; 2) пратітья-самутпада (залежне виникнення): усе існує внаслідок причинно-наслідкових зв'язків, немає незалежних сутностей; 3) шуньята (порожнеча): усі явища позбавлені власної сутності, їхня природа – взаємозалежність; 4) карма: закон причинності, де дії людини визначають її майбутнє. **Б. Ф.** вплинула на етику, психологію, медитаційні практики. Її ідеї про безсамість і порожнечу перегукуються з сучасною філософією свідомості та екзистенціалізмом.

БУДЕННА МОВА (або повсякденна мова) – природна мова, якою люди спілкуються в повсякденному житті, на відміну від спеціалізованих мов (наукової, технічної, філософської). У філософії вона стала предметом аналізу в ХХ ст., зокрема в аналітичній філософії.

Б. м. є джерелом та засобом отримання знання про свою свідомість і стани свідомості інших. Оскільки граматична форма вираження думок може дезорієнтувати людину, то можуть виникати «категоріальні помилки». Г. Райл наголошує, що коли говорять про свідомість, то часто мають на увазі наші спостереження за нашими власними буденними висловлюваннями, незалежно від того, чи проголошені вони, чи сказані про себе. Ключові аспекти **Б. м.**: 1) філософія буденної мови: напрям, пов'язаний із Л. Вітгенштейном і Оксфордською школою (Дж. Остін, Г. Райл). Вважається, що філософські проблеми часто виникають через неправильне використання мови, а аналіз буденної мови допомагає їх розв'язати; 2) мовні ігри: значення слів залежить від контексту їх використання в соціальних практиках, а не від абстрактних сутностей; 3) перформативи: буденна мова містить висловлювання, які не лише описують, а й виконують дії. Аналіз **Б. м.** допоміг розв'язати метафізичні суперечки, показавши, що багато проблем є псевдопроблемами, спричиненими мовними плутанинами. Це вплинуло на сучасну лінгвістику та філософію мови.

БУТТЯ – одна з центральних філософських категорій, що описує існування, реальність, природу всього суцього. Поняття **Б.** досліджувалося з античності до сучасності. **Б.** є основним предметом онтології і водночас найбільш загальним поняттям, яке активно використовується в історії філософської думки і постає як світоглядний орієнтир. Воно вважається необхідною передумовою осмислення єдності світу в усьому його розмаїтті. Саме виникнення філософії конституюється через постановку і раціональне осмислення питання про **Б.** як таке. Особлива складність проблеми **Б.** полягає в тому, що це поняття не можливо визначити класичним способом – через рід і видові відмінності, адже для нього не можливо підібрати ширші за обсягом поняття.

У різних філософських системах поняття **Б.** набувало різного значення і визначалось як через відношення його до таких понять, як «небуття (ніщо)» і «сущє». Ніщо – це заперечення **Б.** Класична філософія визначала **Б.** через протиставлення небуттю. У сучасній філософії, зокрема в екзистенціалізмі, **Б.** визначають через сущє, під яким розуміють «оформлене», «обмежене», «визначене» **Б.**, все те, що можна помислити в предметній формі. В історії філософії відомі три основні концепції **Б.**: а) матеріалістична, яка ототожнює буття з матеріальним сущим (розглядає світ як сукупність матеріальних речей;

б) ідеалістична, що ототожнює буття з мисленням, ідеальним суцям; в) некласична, що протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність суцям як усталеному, оформленому, завершеному. У сучасній філософії часто пов'язане з питаннями свідомості, часу, простору. Поняття **Б.** є основою онтології, допомагаючи зрозуміти природу реальності, існування людини та світу.

В

ВЕДИ – сакральна текстова традиція індійської культури, найдавніша пам'ятка релігійної літератури (кін. II – поч. I тис. до н. е.), що вплинула на всі головні релігійні течії (ведизм, брахманізм, індуїзм, джайнізм, буддизм) та філософські школи. Вони є основою сучасної індійської філософії та релігії.

Структура **В.**: 1) рїгведа: гімни богам (Індра, Агні, Сома), найдавніший текст; 2) яджурведа: ритуальні формули для жертвоприношень; 3) самаведа: мелодії для ритуальних співів; 4) атхарваведа: заклинання, магічні формули, побутові ритуали. Містять космологічні, етичні та метафізичні ідеї, які розвинулися в Упанішадах. Центральні концепції: Рїта (космічний порядок), Карма (закон дії), Дгарма (обов'язок). **В.** лягли в основу індійських філософських шкіл (даршан), таких як Веданта, Йога, Санкх'я. Є не лише релігійними текстами, а й джерелом філософських ідей про буття, свідомість і мораль, які залишаються актуальними.

ВЕРНАДСЬКИЙ Володимир Іванович (1863–1945) – вчений-енциклопедист, мислитель, представник філософії космізму, основоположник концепції біосфери й ноосфери, засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології, співзасновник і перший президент Всеукраїнської Академії наук (1918). Народився 28 лютого (12 березня) 1863 р. в сім'ї економіста І. Вернадського та музичної педагогині Г. Константинович. Його рід мав глибокі українські корені: предки походили від козацької старшини, а один із них воював на боці Богдана Хмельницького. Дитинство (1868–1875) провів в Україні, у Полтаві та Харкові, що вплинуло на його любов до української культури. Закінчив Санкт-Петербурзький університет (1885), працював у Московському університеті (1891–1911, з 1898 – професор), Академік Петербурзької АН (з 1909).

Був пантеїстом, вважаючи природу єдиною з божественним. Його світогляд поєднував гуманізм, демократію та віру в силу науки. Розвинув концепцію ноосфери (разом із Е. Леруа та П.-Т. де Шарденом), яка передбачає, що людський розум і наука стають геологічною силою, трансформуючи біосферу. З розвитком науки біосфера переходить на рівень ноосфери – сфери

розуму, де природні і соціальні закони становлять єдине ціле. Еволюційний процес рухається в напрямку злиття космічної, планетної, мікроскопічної реальностей – стає ноокоsmогенезом. Ноосфера – це етап, коли людство свідомо керує природними процесами. Концепція ноосфери залишається актуальною для сучасного розуміння взаємодії людини і природи.

ВІДКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО – соціально-філософське та соціологічне поняття на позначення динамічних, демократично улаштованих і гуманістично орієнтованих суспільств, із відсутністю соціальних бар'єрів між класами, верствами, статусами. Концепція запропонована філософом К. Поппером у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). Основні риси **В. С.**: 1) свобода і плюралізм: допускає різноманітність думок, релігій, способів життя; 2) критичне мислення: громадяни мають право сумніватися, критикувати владу та пропонувати зміни; 3) гнучкість: на відміну від «закритого суспільства» (тоталітарного, догматичного), відкрите суспільство адаптується до змін через діалог і реформи; 4) фаллібілізм: К. Поппер вважав, що жодна теорія чи система не є абсолютно істинною, тому суспільство має бути відкритим до корекцій. Концепція **В. С.** вплинула на розвиток політичної філософії, теорії демократії та права. Вона актуальна в дискусіях про свободу слова, толерантність і протидію авторитаризму.

ВІДРОДЖЕННЯ (Ренесанс, XIV–XVI ст.) – культурний, інтелектуальний і мистецький рух у Європі, який ознаменував перехід від середньовіччя до Нового часу. Виник в Італії (Флоренція, Рим) і поширився на інші країни (Франція, Німеччина, Англія).

Філософи **В.** (М. Монтень, Дж. Бруно) поєднували античні ідеї з християнськими, досліджуючи свободу, природу, космос. Їх пантеїзм і скептицизм протистояли релігійному догматизму. Основні риси **В.**: 1) гуманізм: акцент на людину, її гідність, розум і творчість. Гуманісти (Ф. Петрарка, Е. Роттердамський) вивчали античні тексти, відроджуючи ідеї Платона, Аристотеля; 2) антропоцентризм: на противагу середньовічному теоцентризму людина визнавалась центром світогляду; 3) відродження античності: інтерес до греко-римської культури, літератури, мистецтва; 4) науковий прогрес: розвиток емпіричних методів, астрономії (М. Коперник, Г. Галілей), анатомії (А. Везалій); 5) мистецтво: реалізм, перспектива, гармонія (Л. да Вінчі, Б. Мікеланджело, С. Рафаель); 6) реформація: паралельний антиклерикальний політичний рух, що критикував католицьку церкву (М. Лютер, Ж. Кальвін). **В.** заклало основи сучасної науки, мистецтва, індивідуалізму. Воно змінило світогляд, сприяючи секуляризації та розвитку демократії.

ВІДЧУТТЯ – філософська і психологічна категорія, що описує процес сприйняття людиною зовнішнього світу через органи чуття (зір, слух, дотик, смак, нюх). **В.** відображають лише певні сторони та властивості об'єкта пізнання.

Емпіризм (Дж. Локк, Д. Юм) вважає відчуття основою знання. Розум обробляє дані чуттів, формуючи ідеї. Дж. Локк вважав розум «чистою дошкою» (*tabula rasa*), яку заповнюють відчуття. Раціоналізм (Р. Декарт) стверджує, що відчуття можуть обманювати, тому знання ґрунтується на розумі. На думку І. Канта, відчуття – це «сирий матеріал», який розум упорядковує через категорії (простір, час). Феноменологія (Е. Гуссерль) розглядає відчуття як частину свідомого досвіду, що досліджується через інтенціональність (спрямованість свідомості на об'єкт).

З точки зору психології, **В.** є першим етапом сприйняття, за яким слідує обробка інформації та формування образу. У біхевіоризмі відчуття пов'язані зі стимулами, у когнітивній психології – із суб'єктивним досвідом. **В.** є основою пізнання, мистецтва, естетики. У філософії вони пов'язані з питанням про межі людського сприйняття та реальність.

ВІНЕР Норберт (1894–1964) – американський вчений, математик і філософ, засновник кібернетики та теорії штучного інтелекту. Народився 26 листопада 1894 р. в Колумбії, штат Міссурі, в єврейській родині. Його батько, Л. Вінер, був професором слов'янських мов у Гарварді. У 7 років **В.** написав трактат із дарвінізму, у 11 вступив до Тафт-коледжу, у 18 отримав докторський ступінь із математичної логіки в Гарварді (1912). Викладав у Массачусетському технологічному інституті з 1919 р.

У книзі «Кібернетика, або управління і зв'язок у тварині та машині» (1948) заклав основи кібернетики – науки про управління, зв'язок і оброблення інформації в системах (біологічних, технічних, соціальних). Запровадив поняття зворотного зв'язку, яке стало ключовим для автоматизації. Розвинув математичні моделі передачі інформації, що вплинули на комп'ютерні науки та штучний інтелект. У філософії технологій попереджав про етичні виклики автоматизації, зокрема про небезпеку втрати людського контролю над машинами, закликав до відповідального використання технологій. **В.** створив теоретичну основу для сучасних інформаційних технологій, комп'ютерів і робототехніки. Його ідеї про зворотний зв'язок і управління є ключовими для розуміння філософії складних систем, від біології до соціології.

ВІРТУАЛЬНІСТЬ – філософська категорія, що описує реальність, створену технологіями, уявою чи свідомістю, яка не є фізично матеріальною,

але має вплив на досвід людини. У сучасній філософії **В.** – характеристика зімітованої реальності, а також світосприйняття суб'єкта: стан, в якому суб'єкт втрачає розбіжність між реальним і нереальним, сконструйованим, симульованим.

В онтології віртуальність ставить питання про природу реальності. Постмодернізм (Ж. Бодріяр) вважає, що у сучасному світі віртуальність (медіа, симулякри) заміщає реальність, створюючи «гіперреальність», де знаки втрачають зв'язок із реальними об'єктами. У феноменології віртуальність досліджується як досвід свідомості (С. Жижек, М. Мерло-Понті). Н. Вінер і сучасні представники технологічної філософії (Д. Харауей) розглядають віртуальність як результат кібернетики та штучного інтелекту. **В.** змінює уявлення про реальність, людську взаємодію, етику віртуальних симуляцій.

«ВІЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ» – один із центральних «сміслообразів» сучасної філософії, в якому виражена спроба осмислити поняття вічності за допомогою поняття «тимчасовості». Концепція розроблена Ф. Ніцше. Образи **«В. п.»** були традиційними для міфологічної свідомості, яка все, що відбувалося навколо, співвідносила з відомими архетипами, розглядала їх як повторення того, що було раніше. За допомогою **«В. п.»** архаїчне суспільство створювало «захист від історії», від тиску всього скороминучого, зникаючого і нового, того, що лякає, зануруючи людину в «рай архетипів і повторення». Міфологічні образи втілились в ідею «світового року», в ідею циклічності всього існуючого, «повернення того самого» у грецькій філософії. Ці ідеї збереглися і в християнську епоху, коли історична особа отримала значення «міфологічного героя».

«В. п.» стверджує, що усе в світі повторюється нескінченно в однаковій послідовності. Життя, події, вибори повертаються вічно. Це не наукова теорія, а етичний і психологічний експеримент. Амор фаті (любов до долі) заснована на прийнятті життя у всіх його аспектах, навіть стражданнях, як необхідного і прекрасного. Концепція пов'язана з ідеєю надлюдини: сильна особистість приймає вічне повернення, утверджуючи життя. Ідея **«В. п.»** спонукає до відповідальності за власні дії, осмисленню сенсу життя та подоланню відчаю.

ВТОРИННА МОВА (метамова) – поняття філософії постмодернізму, яке використовується для опису, аналізу чи пояснення іншої мови (первинної). Вживається у таких значеннях: а) як метамова, котра як «вторинна» накладається на мову первинну (мову-об'єкт) (Р. Барт); б) як продукт деконструкції тексту, коли суб'єкт роз'єднує смисли і у процесуальності означення на первинною мовою твору надбудовує вторинну мову, тобто

організовану систему знаків. в) як поняття для фіксації феномена неоднозначності та глибини мовної семантики, що дає змогу відкривати за словарним значенням інші слова як плюральні-варіативні пласти смислу (П. Рікер).

У логіці теорія метамови використовується для аналізу семантики. Філософи мови (Л. Вітгенштейн) і аналітичні філософи (Р. Карнап, В. Квайн) використовували вторинну мову для аналізу буденної мови, виявляючи її логічні помилки. **В. м.** важлива для логіки, програмування, штучного інтелекту, де потрібен чіткий аналіз мовних структур.

Г

ГАБЕРМАС Юрген (нар. 1929) – нім. філософ і соціолог, один із найвпливовіших мислителів ХХ–ХХІ століть, представник Франкфуртської школи (критична теорія). Народився в Дюссельдорфі, Німеччина. Виріс у післявоєнній Німеччині, що вплинуло на його інтерес до демократії та суспільної відповідальності. Вивчав філософію, соціологію та історію в Геттінгені, Цюриху та Бонні, отримавши докторський ступінь у 1954 р. Був асистентом Теодора Адорно у Франкфуртському інституті соціальних досліджень. Викладав у Гейдельберзі, Франкфурті та Мюнхені, а також був директором Інституту Макса Планка. Його роботи охоплюють філософію, соціальну теорію, етику, теорію права та демократії. **Г.** залишається активним публічним інтелектуалом, критикуючи неолібералізм і виступаючи за європейську інтеграцію.

Розробив теорію комунікативної дії, згідно з якою суспільство базується на комунікації, спрямованій на взаєморозуміння. Комунікативна дія протистоїть стратегічній (спрямованій на маніпуляцію чи досягнення цілей). Ідеальна комунікація передбачає «ідеальну мовленнєву ситуацію» – діалог без примусу, де аргументи оцінюються за їхньою раціональністю. Сучасна публічна сфера, на його думку, деградує через комерціалізацію медіа та бюрократію. Запропонував етичну систему, засновану на раціональному дискурсі. Моральні норми легітимні, якщо вони можуть бути погоджені в процесі вільного, раціонального діалогу. Виступає за демократію, де рішення приймаються через відкрите обговорення, а не лише голосування. Це передбачає активну участь громадян і повагу до прав меншин. У дусі Франкфуртської школи критикує капіталістичну «колонізацію життєвого світу» – вторгнення економічних і бюрократичних структур у повсякденне життя.

Г. поєднав філософію, соціологію та політичну теорію, запропонувавши модель демократії, заснованої на раціональному діалозі. Його ідеї вплинули на соціальні науки, етику, теорію права, а також на сучасні дебати про глобалізацію, демократію та медіа. Він залишається ключовою постаттю в дискусіях про суспільний прогрес і справедливість.

ГАЙДЕГГЕР Мартін (1889–1976) – нім. філософ, один із засновників екзистенціалізму та ключова постать у феноменології й онтології. Вивчав філософію у Фрайбурзькому університеті під керівництвом Е. Гуссерля. У 1923 р. став професором у Марбурзі, а в 1928 – у Фрайбурзі. Його праці вплинули на розвиток екзистенціалізму, герменевтики, постмодернізму і філософії технологій.

Опублікував низку праць, у яких відображав свій перехід до філософських систем екзистенціалізму. Головна праця Гайдеггера присвячена питанню буття. Він аналізує існування людини як спосіб розуміння буття. Погляди Г. вплинули на становлення повоєнної західноєвропейської та північноамериканської філософської думки, а саме на: феноменологію (М. Мерло-Понті), екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр, Х. Ортега-і-Гассет), герменевтику (П.-Г. Гадамер, П. Рікер), політичну філософію (Х. Арндт, Г. Маркузе), постмодернізм (Ж. Дерріда), теологію (П. Тілліх) та психологію. Основною проблемою філософії є питання про сенс буття. Спираючись на феноменологічний метод (Е. Гуссерль) послідовно виявляє відмінності суцього та буття, онтичного і онтологічного способів підходу до світу.

ГАЛІЛЕЙ Галілео (1564–1642) – італ. вчений та філософ. Засновник сучасного експериментально-теоретичного природознавства та нової механістичної натурфілософії, першим здійснив розмежування природознавства та філософії.

Народився в Пізі, Італія, у сім'ї В. Галілея, відомого музиканта і теоретика музики, та Д. Амманнаті. Сім'я належала до збіднілого дворянства. У 1572 р. Галілеї переїхали до Флоренції, де Г. здобув початкову освіту в монастирі Валломброза. У 1581 р. вступив до Пізанського університету для вивчення медицини, але захопився математикою і механікою, залишивши університет без ступеня у 1585 р. З 1589 р. викладав математику в Пізі, а з 1592 по 1610 – у Падуанському університеті. У 1610 р. переїхав до Флоренції, ставши придворним філософом і математиком герцога Медічі. Через підтримку геліоцентричної системи М. Коперника зіткнувся з католицькою церквою, був звинувачений в ересі і з 1633 р. перебував під домашнім арештом. У 1992 р. Папа Іван Павло II офіційно визнав помилку інквізиції щодо Г.

Вважається одним із засновників сучасного експериментального методу. Він наполягав на тому, що природа описується мовою математики, і використовував експерименти для перевірки гіпотез, відходячи від умоглядної філософії Аристотеля. Відкрив закон інерції. Дослідив закони вільного падіння, руху по похилій площині та траєкторії снарядів. Встановив ізохронність коливань маятника. Відкидав догмати Аристотеля, наголошуючи на емпіричному дослідженні. Його праця «Діалог про дві головні системи світу» (1632) захищала геліоцентризм у формі дискусії, але викликала обурення церкви. В основі світоглядної позиції Г. знаходилось визнання об'єктивності нескінченного та вічного світу. Матерію розглядав як таку, що складається із атомів, а рух тлумачив як універсальне механічне пересування. Істинною метою науки вважав пошук причин явищ, внаслідок чого абсолютизував значення споглядання та експерименту.

Г. заклав основи сучасної механіки та експериментальної фізики, телескопічні відкриття змінили уявлення про космос. Його боротьба з церквою символізує конфлікт між наукою та догмами. Вплинув на І. Ньютона та розвиток наукової революції.

ГАРТ Герберт Ліонел Адольфус (1907–1992) – британський філософ. Народився в Гаррогейті, Велика Британія. Здобув освіту в Челтенгемському коледжі та Бредфордській гімназії, закінчив Новий коледж Оксфордського університету в 1932 р. Після Другої світової війни викладав філософію в Оксфорді, а з 1952 по 1969 р. очолював кафедру юриспруденції Оксфордського університету.

Один із найвпливовіших правознавців ХХ ст., представник правового позитивізму, який використовував аналітичну філософію та філософію мови для аналізу права. Критикував теорію Дж. Остіна, який вважав право сукупністю команд суверена, підкріплених санкціями. Запропонував розрізнення: первинні правила (регулюють поведінку) та вторинні правила (визначають створення, зміну та застосування первинних правил). Під впливом Л. Вітгенштейна стверджував, що правові поняття мають «ядро» (чітке значення) і «периферію» (невизначеність), що робить неможливим механічне застосування права. Судді повинні інтерпретувати норми, враховуючи цю невизначеність. Визнавав, що моральні принципи можуть бути включені до правової системи, якщо це передбачено правилом визнання, але наполягав на концептуальному розмежуванні права і моралі. Виступав проти використання права для нав'язування моральних ідеалів. Вважав, що право має захищати свободу, а не примушувати до моральної поведінки.

Г. реформував правовий позитивізм, зробивши його гнучкішим і соціологічно орієнтованим. Його концепція права визнання стала центральною в сучасній філософії права та юриспруденції.

ГВАТТАРІ Фелікс (1930–1992) – франц. психоаналітик та філософ, автор теорії шизоаналізу. Народився в Коломб'є, Франція. Вивчав фармакологію, філософію та психоаналіз, але не завершив формальну освіту, віддаючи перевагу практичній діяльності. Працював у психіатричній клініці Ла Борда, де розробляв інноваційні методи роботи з психічно хворими, відходячи від традиційного психоаналізу. Розробив концепції, що поєднують філософію, психоаналіз, соціальну теорію та політику, формуючи постструктуралістський підхід. Основні праці написані у співавторстві з відомим французьким філософом Ж. Дельозом («Капіталізм і шизофренія» (т. 1 «Анти-Едип», 1972; т.2 «Тисячі плато» (1980), «Кафка» (1975), «Різома» (1976), «Що таке філософія» (1990). Автор низки індивідуальних робіт «Психоаналіз і трансверсальність» (1972), «Молекулярна революція» (1977), «Машинне позасвідоме» (1978), «Шизоаналітичні картографії» (1989) та інші. Написав цикл робіт, присвячених дослідженню шизофренії, яку трактує як точку відліку у розумінні людських неврозів. Виявляв зацікавлення психоаналітичними ідеями, але у подальшому виступив з критикою концепцій З. Фрейда, Ж. Лакана, Г. Маркузе та інших психоаналітиків. Прагнув виробити дискурс, що об'єднає політичне та психіатричне начала в людині. Запропонував розширене розуміння позасвідомого як структури внутрішнього світу індивіда. Розробив концепцію «машинного позасвідомого», відповідно до якої позасвідоме наповнено різноманітними абстрактними маринізмами, які примушують людину формувати різноманітні образи, слова та бажання. У 70-х рр. ХХ ст. із Ж. Дельозом розробив теорію шизоаналізу, спрямовану на подолання психоаналізу та критику капіталізму у його зв'язку із шизофренією. Запропонував концепцію екософії, що поєднує екологічні, соціальні та психічні аспекти для створення гармонійного суспільства.

Г. вплинув на розвиток постструктуралізму, постмодернізму, сучасної соціальної теорії, екології та культурні студії. Його ідеї про ризому та бажання використовуються в аналізі мереж, медіа, мистецтва. Він також залишив слід у психіатрії, пропонуючи гуманніші підходи до психічного здоров'я.

ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) – нім. філософ, творець філософської системи, яка постала не тільки завершальною ланкою в розвитку нім. трансцендентально-критичної філософії, а й однією із всеохоплюючих систем класичного новоєвропейського раціоналізму. Розробив систематизовану

теорію діалектики на основі «абсолютного» (об'єктивного) ідеалізму. Створив комплексну філософську систему, що охоплює онтологію, епістемологію, етику, політику, естетику, філософію історії та релігії. Його філософія базується на ідеї розвитку Абсолютного Духу через діалектичний процес. Народився в Штутгарті, Вюртемберг, у родині державного службовця. Вивчав теологію, філософію та класичну літературу в Тюбінгенській семінарії (1788–1793) разом із поетом Ф. Гельдерліном і філософом Ф. Шеллінгом, з якими його пов'язувала дружба. Закінчив Тюбінгенський теологічний інститут (1788–1793), з 1794 р. – домашній вчитель, викладач Йєнського університету (1801–1806), директор гімназії у Нюрнберзі (1808–1816), професор Гейдельберзького (1816–1818) та Берлінського (з 1818 і до кінця життя) університетів.

Г. вважає, що в основі всього суцього лежить знеособлене духовне, активне ідеальне начало, «абсолютна ідея». Світ ідей є істинним, незмінним буттям, копією якого виступає ілюзорний світ матеріальних явищ. Діяльність ідеї виражається у мисленні, в «самопізнанні». Оскільки розвиток ідеї становить одночасно і сутність речей, то самопізнання ідеї одночасно є і розвитком: ідея сама із себе породжує, творить Всесвіт. Творення матеріальних форм – це одночасно і самопізнання. Необхідні мисленнєві форми, що породжуються ідеєю у цій внутрішній діалектиці, є і категоріями дійсності. Розвиток ідеї – об'єктивний процес. Розвиток світу є, по суті, самопроявом абсолютного духу, який постійно роздвоюється і в цій роздвоєності знову повертається до себе, відтворюючи власну цілісність. Абсолютна ідея внутрішньо суперечлива, завдяки чому постійно змінюється, розвивається. Г. відмовився від шеллінговського несвідомого начала, розглядаючи об'єктивний світовий дух таким, що постійно перебуває у процесі становлення і розвивається від абстрактного до конкретного. В основі всього суцього лежить деякий духовний принцип, в якому всі речі повинні знайти своє остаточне пояснення. Це – єдність самосвідомості, універсальний абсолютний розум («абсолютна ідея», яка обумовлює собою як закони космічні, так і закони людського співтовариства. Абсолютне представляє собою ідеальний логічний процес свого послідовного саморозгортання, який досягає кінцевого ступеня у розумній істоті – людині. Спочатку абсолютна ідея напрацьовує всередині себе систему загальних категорій, потім відпускає себе в своє інобуття, в природу, і творить її, піднімаючись до створення одухотворених істот і людського суспільства. Г. критично відносився до формальної, класичної логіки і при цьому стверджував, що закони неформальної, відкритої ним логіки носять всезагальний характер і поширюються на всі сфери діяльності. Діалектична структура Абсолюта, світового розуму розвивається в межах онтології (об'єктивної діалектики). Суб'єктивна діалектика постає у Г. як вища

(«діалектична») логіка і методологія мислення і також закон світу, що розвивається.

Філософію Г. можна охарактеризувати як панлогізм, оскільки мислення і буття розглядаються в ній як тотожні, і стверджується постулат про те, що розвиток природи і суспільства є реалізацією діяльності світового розуму, абсолютної ідеї. Розум, логос – реальна дійсність, а світ – лише його втілення. Відповідно світовий дух виражає себе як система розвитку логічних категорій. Розглядав категорії як самостійні сутності («єдність буття і сутності»), які породжують одна одну, визначають властивості оточуючого світу і постають як у вигляді логічних зв'язок-тріад: буття – сутність – поняття; перехід – рефлексія – розвиток; чуттєвість – розсудок – розум. Діалектичний процес розглядає абсолютне спочатку у найбільш абстрагованій логічній формі, потім в його відображенні в природі і, нарешті, у найвищій формі духу. Відповідно, філософська система Г. складається з трьох частин: логіки (онтології, «науки про буття»), філософії природи (натурфілософії, «науки про сутність»), філософії духу («науки про поняття»), які водночас є ступенями розвитку самого абсолюту. У третій частині дух послідовно постає як суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний. Суб'єктивний дух розглядається залежно від природи (антропологія), в його внутрішньому розвитку (феноменологія) і в його конкретному бутті (психологія). Дух, який досягнув істинного пізнання і свободи, стає об'єктивним і виражається у формі права і моральності. Проходячи ступені відображення, абсолютний дух проявляється у мистецтві, релігії, філософії. Все дійсне є відображенням цього процесу; будь-яке буття – це втілення і прояв розуму. Звідси повна тотожність між істинним буттям і чистим розумом – «що розумне, то дійсне, і що дійсне, то розумне».

Г. називав філософію мисленнєвим розглядом предметів, наукою про розум, який осягає сам себе. Філософія є метою світового процесу; вона є самопізнання абсолютного розуму в людині, і завдання її – пізнання цього абсолютного. Зміст знання, яке подається у формі логічних понять, діалектично розвивається у внутрішньо пов'язану систему. Філософію Г. розглядав як найбільш глибоке вираження істини, протиставляючи її в цьому аспекті релігії, яка містить хоч і абсолютну істину, однак лише у формі чуттєвого, наївного, образного уявлення. В теорії пізнання виступав як раціоналіст і панлогіст. Критикував старий «метафізичний» раціоналізм, обмежений формальним розсудком та утверджував нову форму раціоналізму, що ґрунтується на діалектичному розумі. При цьому діалектика визнає не тільки причинні відношення, а й глибинний безпосередньо-спільний зв'язок речей. Історія інтерпретувалась Г. як «прогрес духу у свідомості свободи», який розгортався через «дух» окремих народів, які змінювали один одного після виконання ними

своєї місії в історичному процесі. Історичне життя абсолютного розуму поділяється на три основні епохи: східна, антична і германська. І саме в германській епосі абсолютне знаходить, нарешті, можливість здійснити свою кінцеву мету – самопізнання, тому тут всі вільні. Прогрес є не тільки принципом мислення, а й принципом світових подій взагалі. Розвиток «світового духу» не відбувається автоматично, а шляхом практичної участі людей. Саме завдяки людській активності, мотивованій розрізненими егоїстичними потребами, інтересами і пристрастями індивідів, й утворюється єдино адекватний інструмент, за допомогою якого історія реалізує свою внутрішню мету. Історичний процес неможливий без наполегливої праці і боротьби. Об'єктивацією свободи в історії є держава, оскільки саме в ній свобода реалізується в тій чи іншій формі. Народи, які не утворили держави, не належать історії, вони позаісторичні. Історико-філософський процес постає процесом поступального руху до абсолютної істини, а кожна окрема філософська система – певний ступінь цього процесу. Саме завдяки Г. в історико-філософських працях утверджується принцип історизму, згідно з яким вчення минулого містять низку правильних положень, зберігаючи свою значущість для всього наступного розвитку науки. Сам Г. свою філософію вважає завершенням всієї західної історії філософської думки. Діалектичний метод буквально пронизує всі сторони гегелівського вчення. Саме за його допомогою Г. критично переосмислив всі сфери сучасного йому людського знання і культури, виявляючи скрізь на цьому шляху діалектику, процес постійного заперечення кожного наявного, досягнутого стану духа наступним, що визріває в його надрах у вигляді іманентного, притаманного йому протиріччя. Водночас діалектика Г. далека від досконалості. Діалектичний метод Г., який не знав абсолюту, прийшов у протиріччя з його ж філософською системою, побудованою на метафізичній «абсолютній ідеї». Філософська система Г. містила в собі багато продуктивних ідей і мала значний вплив на подальший розвиток світової філософської думки. Г. синтезує з суб'єктивного ідеалізму Й. Г. Фіхте (матеріальний світ є продуктом суб'єктивного духу) та об'єктивного ідеалізму Ф. В. Шеллінга (суб'єктивний дух є продуктом матеріального світу, а матеріальний є за своєю суттю об'єктивним духом) абсолютний ідеалізм, де суб'єктивний та об'єктивний дух ідентичні та водночас неідентичні.

Г. створив систематичну теорію діалектики, центральними поняттями якої є: 1) правдиве є цілим: Тільки ціле є правдивим, а окремі речі – моменти цілого та окремо взяті є неправдивими. Антитеза перебуває в тезі, бо обидва поняття співвідносяться до чогось вищого, спільного. Отже, окреме існує тільки тому, що існує інше, разом із яким складає цілість; 2) в стані синтезу

протипаги між тезою та антитезою нейтралізуються. Вони одночасно зникають, залишаються та переходять на вищий рівень; 3) діалектика є не тільки методом мислення, але й формою, в якій розвивається все буття. При цьому, діалектичний саморух нашого мислення та діалектичний саморух буття – по суті один і той самий процес; 4) єдність та боротьба протилежностей. Буття складається з багатьох протилежностей. Протилежності – рушійна сила, а рух – передумова існування, наприклад, потреба людської істоти. Потреба – суперечливість між наявним та бажаним станом. Із цієї суперечливості виникає людська дія; 5) кількісне та якісне: Констатація переходу від кількісних змін до якісних.; 6) в еволюції спостерігається розвиток від простіших структур до складніших; 7) розвиток відбувається як заперечення заперечення (негація негації). Певний стан негується, який в свою чергу негується через новий стан, але таким чином, що попередній стан відновлюється, хоча в кількісно або якісно змінній формі. Весь світовий процес є саморозвитком світового духа.

Ідеалізм Г. є філософією становлення. Абсолютне – результат розвитку. Воно є, зрештою, тим, чим воно дійсно є. Завдання філософії – саморозвиток духу, споглядати, думаючи. При цьому не тільки філософ розпізнає світовий дух у своєму розвитку, але і світовий дух є тим, хто думає у філософії. Просування у філософії відбуваються через одкровення духу. Кожна філософія часу показує стан розвитку світового духу. Філософія є найвищою формою, в якій існує абсолютний дух. Споглянуте в мистецтві та уявлене й відчуте в релігії об'єднується в чистій формі в філософії. Цікаво, що під філософією Г. розумів саме свою філософію. Тут світовий дух вперше знайшов себе повністю. Вважав, що його філософія – найвищий рівень існування абсолютного духу, який взагалі є можливим, отже, останнім етапом історії філософії.

ГЕЛЕН Арнольд (1904–1976) – нім. філософ і соціолог, один із засновників філософської антропології. Народився в Лейпцигу, Німеччина. Вивчав філософію, соціологію та біологію в Лейпцизькому університеті. Викладав у Лейпцигу (з 1934), Кенігсберзі (з 1938), Відні (з 1940), Шпаєрі (з 1947) та Ахені (1962–1969).

Є ключовою постаттю філософської антропології, яка досліджує природу людини як біологічної та культурної істоти. Завдання: дати опис людини як цілісної й єдиної істоти, яка не розпадається на дві субстанції – «тіло» і «душу». Його ідеї спочатку формувалися в руслі консервативної критики культури, характерної для філософії життя. У своїй головній праці «Людина. Її природа і положення у світі» (1944) розвинув ідею, запозичену в Ніцше, що людина – це «ще не визначена тварина». На відміну від тварин, які мають спеціалізовані інстинкти, людина біологічно «недостатня», їй бракує природних

механізмів адаптації. Цю «недостатність» людина компенсує через культуру, технології, інститути. Людина створює культуру (мову, релігію, мистецтво, соціальні інститути), щоб компенсувати свою біологічну слабкість. Інститути (наприклад, держава, сім'я) забезпечують стабільність і зменшують невизначеність людського існування. Як представник технократичного консерватизму, вважав, що сучасне суспільство потребує сильних інститутів для управління складністю існування. Критикував модернізацію за руйнування традиційних структур, але визнавав необхідність технологічного прогресу. Аналізував людину через взаємодію почуттів, руху та орієнтації в просторі. Людина, на відміну від тварин, не має вроджених реакцій, що адаптуються до середовища, тому її дії свідомі та орієнтовані на культуру.

Г. заклав основи філософської антропології разом із М. Шелером і Г. Плеснером. Його ідеї вплинули на розвиток соціології, культурології, філософії техніки, а концепція «недостатньої істоти» залишається актуальною для розуміння взаємодії біології та культури.

ГЕРАКЛІТ (між 544–535 – між 483–475 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, відомий як «Темний» через складний стиль викладу. Народився в Ефесі (Мала Азія, нині Туреччина) у знатній родині. Відмовився від спадкових привілеїв, віддавши титул басилевса (жерця-царя) братові. Жив усамітно, уникаючи політичного життя. Залишив свій єдиний твір (трактат «Про природу»), який зберігся лише у фрагментах через цитати пізніших авторів (Платон, Аристотель, Діоген).

Створив діалектичну картину світу, наголошуючи на змінах, суперечностях і єдності протилежностей. Центральне поняття філософії Г. – Логос, універсальний закон, розум або принцип, що керує світом. Логос є внутрішньою закономірністю, що об'єднує всі явища. Знання досягається через розуміння Логосу, а не лише через чуттєве сприйняття. Вважав, що все у світі перебуває в постійному русі та зміні. Зміна – основа буття. Суперечності є рушієм розвитку. Вогонь є первинною субстанцією, символом змін і динаміки. Світ – це «вічно живий вогонь», що постійно спалахує і гасне.

Г. заклав основи діалектики, вплинувши на Платона, Аристотеля, Гегеля, Ніцше та сучасну філософію. Його ідеї про зміну і єдність протилежностей перегукуються з сучасними уявленнями про динамічні системи. Його афоризми залишаються джерелом філософських роздумів.

ГЕРМЕНЕВТИКА (ст. грец. *hermeneutikē* – мистецтво тлумачення) – філософський метод і теорія інтерпретації текстів, сенсів, культурних феноменів.

Зародилася у період античності як тлумачення священних текстів. У Середньовіччі використовувалася для інтерпретації Біблії (Августин, Фома Аквінський). У XIX ст. Ф. Шлейєрмахер розвинув Г. як універсальний метод розуміння, акцентуючи на авторському намірі та історичному контексті. У XX ст. В. Дільтей вважав, що Г. є методом гуманітарних наук, що допомагає зрозуміти «життєвий світ» і людський досвід. М. Гайдеггер пов'язував Г. з буттям через інтерпретацію розуміння існування, а Г.-Г. Гадамер запропонував філософську герменевтику, наголошуючи на діалозі між інтерпретатором і текстом, злитті історичного контексту тексту та сучасного досвіду. Ключові принципи Г.: 1) герменевтичне коло: розуміння цілого залежить від розуміння частин, і навпаки; 2) контекстуальність: сенс тексту чи явища залежить від історичного, культурного та суб'єктивного контексту; 3) діалог між суб'єктом і об'єктом, що враховує традицію та можливість передсудження.

Г. вплинула на розвиток філософії, літературознавства, історії, соціології. Вона актуальна для аналізу текстів, культур, медіа та міжкультурного діалогу.

ГІБРИДНІСТЬ – концепція у філософії постгуманізму, що описує розмиття меж між людиною, технологією, природою та іншими сутностями. Створена Д. Гаравей («Маніфест кіборгів»), де людина – не ізольована, а гібридна (наприклад, людина з протезом чи смартфоном). Г. протистоїть дуалізму (людина/не-людина) і підкреслює взаємозалежність. Г. має вплив на кіберкультуру, філософію технологій, фемінізм.

ГІПЕРРЕАЛЬНІСТЬ – термін філософії постмодернізму, введений у науковий обіг французьким філософом Ж. Бодріаром, що позначає такий стан предметів та явищ, за якого культурні уявлення та знання втрачають свій зв'язок із соціальним та суб'єктивною реальністю, яку слід описувати, та стають симулякрами.

ГЛИБИННА ПСИХОЛОГІЯ – напрям сучасної зарубіжної психології, предметом якої є глибинні властивості людського організму, потяги та процеси, що реалізуються в межах позасвідомого та протиставляються зовнішньо помітним ідеальним виявам людини. Сформована в надрах психотерапії Г. п. стала складовою психосоматики та широко використовувалася такими представниками сучасного психоаналізу, як З. Фройд, К. Юнг та А. Адлер, які розробили свої концепції. Вперше поняття застосовує швейцарський психіатр Е. Блейлер, який співпрацював із З. Фройдом. Спільними дослідженнями вони заклали основу для вивчення психічних феноменів через призму позасвідомого, а психоаналіз зробили основним напрямом Г. п. До Г. п. прийнято відносити:

власне психоаналіз (З. Фройд), індивідуальну психологію (А. Адлер), неофройдизм (Е. Фромм, Г. Салліван та ін.). Ключові ідеї Г. п.: 1) несвідоме відіграє ключову роль у психіці, формуючи поведінку та переживання; 2) психотерапія допомагає розкрити несвідомі конфлікти; 3) Юнгівські архетипи (Тінь, Аніма/Анімус, Самість) пояснюють універсальні мотиви в культурі та міфології.

Г. п. вплинула на розвиток філософії, психотерапії, літератури, мистецтва, релігієзнавства. Вона допомагає зрозуміти мотивацію, психологічні травми, творчість.

ГЛОБАЛІЗМ – ідеологія та філософська концепція, що підтримує глобалізацію – процес інтеграції економік, культур, суспільств через торгівлю, технології, міграцію та комунікації. Г. пов'язаний із ідеями космополітизму (І. Кант, Ю. Габермас), що наголошують на універсальних цінностях і єдності людства. Критики Г. (З. Бауман) вказують на нерівність, втрату культурної ідентичності та експлуатацію в глобалізованому світі.

ГНОСЕОЛОГІЯ (грец. *gnōsis* – знання, *logos* – вчення) – розділ філософії, що досліджує природу, джерела, межі та достовірність людського знання. Емпіризм (Дж. Локк, Д. Юм) вважає, що знання походить із чуттєвого досвіду; раціоналізм (Р. Декарт, Б. Спіноза) розглядає розум як основу знання, тому що чуття можуть обманювати; критицизм (І. Кант) стверджує, що знання виникає через синтез чуттєвого досвіду та апріорних категорій розуму (простір, час, причинність); феноменологія (Е. Гуссерль) пропонує досліджувати знання через структури свідомості; постмодернізм (М. Фуко, Ж. Дерріда) ставить знання в залежність від влади, дискурсу, історичного контексту.

Сучасна Г. є основою для філософії науки, епістемології, теорії знання. Вона впливає на формування методології науки, освіти, штучного інтелекту.

ГНОСТИЦИЗМ – узагальнений термін на позначення сукупності релігійно-філософських, містичних учень, шкіл і сект пізньої античності (II–V ст.), особливостями яких є: традиція збереження таємничого знання (гнозису) про Бога, світ і духовну природу людини, еклектичне поєднання ідей античної філософії та східних релігій, дуалізм, негативне ставлення до матеріального світу тощо.

З точки зору Г., світ поділений на матеріальний (недосконалий, створений нижчим богом – деміургом) і духовний (божественний, досконалий). Матеріальний світ часто вважався злим або ілюзорним. Спасіння досягається через езотеричне знання, яке відкриває божественну іскру в людині та її зв'язок

із вищим божественним світом. Гностики створювали складні космологічні міфи, що пояснюють падіння божественного в матерію і шлях повернення до Бога. У деяких гностичних течіях Ісус розглядався як божественний посланець, який приносить гнозис, а не як фізичний спаситель. Основні течії: валентиніанство, сетіанство, маніхейство.

Г. вплинув на християнську містику, середньовічні ересі, сучасну езотерику та філософію (ідеї К. Юнга про архетипи).

ГОРСЬКИЙ Вілен Сергійович (1931, Харків – 2007, Київ) – український філософ, доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України. Дослідник духовної спадщини Русі, автор одного з перших підручників з історії української філософії. Розробив культурологічний підхід до історії філософії, розглядаючи філософію як самосвідомість національної культури. Продовжив традиції Д. Чижевського в дослідженні української філософської спадщини.

ГРАНИЧНА, МЕЖОВА СИТУАЦІЯ – поняття екзистенційної філософії (введене К. Ясперсом), яке фіксує кризові стани людини, що приводять до актуалізації особистісного начала, світоглядних трансформацій, переосмислення сенсу життя, переживання втрати самоідентичності. Це ситуації, які виводять людину за межі повсякденного існування, змушуючи її зіткнутися з фундаментальними питаннями буття.

Г. с. – моменти, коли людина усвідомлює межі свого існування: смерть, страждання, провина, боротьба, випадковість. Вони викликають тривогу, але також відкривають можливість для екзистенціального прориву – усвідомлення власної свободи, відповідальності та автентичності. Ясперс вважав, що **Г. с.** допомагають людині наблизитися до трансцендентного – невлвовимого виміру буття, що виходить за межі раціонального.

ГРАЙС Герберт Пол (1913 – 1988) – англ. філософ, представник лінгвістичної філософії, засновник теорії імплікатур і принципу кооперації, що стали основоположними для прагматики. Народився у Бірмінгемі (Англія), освіту отримав у Оксфордському університеті, де згодом викладав філософські та соціальні дисципліни (1936–1967; з перервою на час Другої світової війни). З 1967 р. – професор Каліфорнійського університету у США. Філософські висновки Г. викладені у роботі «Дослідження шляхів слів» (1989), опублікованій після смерті філософа. Сформулював визначення понять «відображеного прагнення» та «розмовного змісту». Визначив такі вимоги до здійснення процесу загального міркування: а) керувати розмовою у спокійний

спосіб; б) бути більш-менш поінформованим, як цього вимагає ситуація; в) ніколи не заявляти, що знаєш хибність, недоречність або недостатність аргументації; г) небути багатослівним, непевним чи незрозумілим у висловах. Зробив значний внесок у філософію мови, зокрема в прагматику та семантику, зосередившись на тому, як люди передають і сприймають сенс у спілкуванні. Сформулював принцип кооперації, який стверджує, що учасники розмови співпрацюють, щоб спілкування було ефективним. Цей принцип базується на припущенні, що люди прагнуть до продуктивного обміну інформацією. Він складається з чотирьох максим (правил), які регулюють ефективну комунікацію: 1) максима кількості: надавайте стільки інформації, скільки потрібно, але не більше; 2) максима якості: говоріть правду і не повідомляйте того, у чому не впевнені; 3) максима релевантності: говоріть доречно, відповідно до теми; 4) максима способу: будьте ясними, уникайте двозначності та надмірної складності. Ці максим можуть порушуватися (напр., через іронію чи брехню), що створює додаткові сенси. Увів до наукового обігу поняття конверсаційної імплікатури – додаткового сенсу, який не висловлюється прямо, але розуміється з контексту. Наприклад, якщо на запитання «Чи є у вас плани на вечір?» хтось відповідає «Я мушу закінчити звіт», це імплікує, що людина зайнята і не має вільного часу. Імплікатури залежать від контексту і припущення про кооперацію. Розрізняв конверсаційні імплікатури, які виникають у конкретній розмові через порушення максим, та конвенційні імплікатури, пов'язані з певними мовними конструкціями (напр., слово «але» імплікує контраст). Теорія імплікатур допомагає пояснити, як ми розуміємо непрямі повідомлення. У філософії мови досліджував значення в природній мові, протистоячи формальній логіці. Показав, що природна мова відрізняється від формальних логічних операторів, оскільки включає контекстуальні сенси. Його робота вплинула на семантику, зокрема на розуміння значення як інтенції мовця.

Г. створив основи сучасної прагматики, пояснивши, як контекст і наміри формують спілкування. Його теорія імплікатур і принцип кооперації застосовуються в лінгвістиці, філософії, когнітивних науках і штучному інтелекті (напр., для аналізу діалогів у чат-ботах). Його ідеї вплинули на таких філософів, як Дж. Серл, Д. Спербер і сучасні теорії комунікації.

ГРАМАТОЛОГІЯ (франц. *grammatologie*) – система поглядів французького філософа-постмодерніста Ж. Дерріда, предметом якої є «письмо» як сукупність знаків, які тлумачаться довільно та позначаються буквами, що є їх слідами, сукупність яких визначає сутність предметів та явищ. Є частиною його постструктуралістської філософії деконструкції. Знак розглядається як

спосіб фіксації життя, а будь-яка знакова система вважається довільно сконструйованою і не має жодного зв'язку із суб'єктом як автором знака. Відтак людині доступна лише нескінченна гра знаків, котра закриває собою буття, що трактується як щось неказане. Г. досліджує природу письма (*écriture*) як основи сенсу і культури, протистоячи традиційному «логоцентризму» (перевага усного мовлення над письмом). Ж. Дерріда стверджував, що письмо не є вторинним щодо мовлення, як вважали Платон чи Руссо. Письмо – це ширше поняття, що включає будь-які системи знаків, які створюють сенс. Ключове поняття Г. – диферанс (*différance*), що поєднує «відмінність» і «відтермінування». Сенс у мові виникає через відмінності між знаками та відтермінування остаточного значення, яке ніколи не є фіксованим. Ж. Дерріда критикував західну філософію за припущення, що існує безпосередня «присутність» істини чи сенсу. Натомість сенс завжди опосередкований знаками.

Г. вплинула на розвиток постмодернізму, літературознавства, культурології, лінгвістики, підкреслила нестабільність сенсу і роль текстуальності в культурі.

ГУМАНІЗМ (лат. *humanus* – людський) – філософський і культурний рух у добу Відродження, що ставить людину, її гідність, свободу та творчий потенціал у центр світогляду. Виділяють: 1) ренесансний гуманізм (XIV–XVI ст.): відродження античних текстів, акцент на індивідуальності, освіті, мистецтві (Ф. Петрарка, Е. Роттердамський); 2) просвітницький гуманізм (XVII–XVIII ст.): віра в розум, прогрес, права людини (Ф.-М. Вольтер, І. Кант); 3) секулярний гуманізм (XX–XXI ст.): відмова від релігійного світогляду, акцент на етиці, свободі, науці; 4) екзистенціальний гуманізм: Ж.-П. Сартр наголошував на свободі вибору та відповідальності людини за створення сенсу життя.

Основними принципами Г. є: людина визнається найвищою цінністю, здатною до самореалізації через розум, творчість, етику; освіта, мистецтво, наука сприяють розвитку людського потенціалу; повага до індивідуальних прав і свобод.

ГУМАНІТАРНИЙ – пов'язаний із людиною, її культурою та суспільством, а також з інтересами та правами людини. У філософському контексті пов'язаний із гуманізмом, але має ширший спектр значень: гуманітарний підхід у філософії наголошує на співчутті, справедливості, ненасильстві. Може стосуватися гуманітарних наук (історія, філософія, література, право тощо), гуманітарної допомоги (безоплатна допомога з

міркувань людяності) або гуманітарного права (норми, що захищають права людини). Г. підхід перегукується з ідеями І. Канта (людина як мета, а не засіб), Ю. Габермаса (комунікативна етика) та К. Поппера (відкрите суспільство). Г. підхід формує основи сучасної етики, прав людини, міжнародного права, актуальний у дискусіях про біоетику, екологію, глобальну справедливість.

ГУССЕРЛЬ Едмунд (1859–1938) – нім. філософ, засновник феноменології, одного з найвпливовіших філософських напрямів ХХ століття. Народився в єврейській родині у Чехії, що на той час належала до Австро-Угорщини. Вивчав математику в Лейпцигу, Берліні та Відні, отримавши докторський ступінь у 1883 р. Під впливом Ф. Brentano, філософа і психолога, зацікавився філософією свідомості. Викладав у університетах Галле (1887–1901), Геттінгена (1901–1916) і Фрайбурга (1916–1928).

Розробив феноменологію – метод і філософський напрям, що зосереджується на дослідженні свідомості та її об'єктів, з метою створити науку про свідомість, вільну від метафізичних припущень. «Логічні дослідження» стали першою книгою у розробці нового напрямку у філософії, відкритого Г., – феноменології. Там він запропонував новий тип філософствування, заснований на новій методологічній установці – т. зв. «феноменологічній редукції», основна мета якої полягала у виявленні таких структур свідомості, які б уможлилювали сприйняття об'єкта пізнання. Розвиток філософського вчення Г. пройшов три періоди, а саме: 1) ранньої або дескриптивної феноменології; 2) зрілої, чистої або трансцендентальної феноменології; 3) пізньої феноменології або філософії «життєвого світу». Сформував ідеал «суворої» науки, який пов'язував із філософією, що здатна відновити втрачений зв'язок з основними людськими проблемами. Причиною кризи науки, а за цим і всієї європейської цивілізації, вважав невміння та небажання логіки і математики звертатись до проблем цінностей і сенсу життя. Радикальна суворість, яка тлумачилась як спроба повернення до витоків знання, заперечуючи все сумнівне та сприйнятого на віру, розглядалась як вірний шлях подолання цієї кризи. Відповідно до положення, що «істинний філософ не може не бути вільним», вважав, що сутнісна природа філософії полягає в її радикальній автономії.

Рання феноменологія Г. присвячена критиці психологізму, який виводив всі логічні закони та принципи із психологічних феноменів. У цей час він обґрунтовує тезу про те, що логіка не займається діями, за допомогою яких людина утворює свої концепції, судження, умовиводи тощо. Саме тому необхідність аналізу та опису самотійних структур чистої логіки вважав актуальним. Доказом достовірності вивчення фактів або феноменів вважав

наявність паралельного існування суб'єктивного акту та його об'єктивного регулятора, що розглядалось як вагома характеристика свідомості, яку Г. називав «спрямованістю на об'єкт» або інтенціональністю. Іntenція дає можливість синтезувати дані про об'єкт так, що людина здатна інтуїтивно відновити ті його компоненти, котрі у цей момент відсутні. Внаслідок цього розглядав феноменологічну інтуїцію критерієм істинності знань. Сформулював свій «принцип усіх принципів», принцип «самоданості», який полягав у тезі про необхідність сприйняття цього вінтуїції таким, яким воно себе подає і у тих рамках. Увів поняття критичної редукції, першим етапом якої бачить призупинення будь-якої віри у незалежне існування об'єктів свідомості. На другому етапі людина осягає зону абсолютної або чистої свідомості, а саме – трансцендентального «его». Феномени як предмет філософії характеризуються особливою структурою, «ідентичним інтенціональним ядром» та відкритими горизонтами конституювання, які не дають змоги йому виступати обособленим об'єктом; «тимчасовістю», що полягає у включенні феномена у свідомість у вигляді спогадів (ретенції), чекання (потенції), або враження.

Закликав досліджувати явища такими, якими вони з'являються у свідомості, без упереджень про їхню реальність чи природу. Це означає аналіз досвіду, а не припущень про зовнішній світ. Запозичена у Ф. Brentano ідея, що свідомість завжди спрямована на щось (об'єкт, ідею, уявлення). Запровадив поняття «епохе» – «взяття в дужки» суджень про існування зовнішнього світу, щоб зосередитися на чистому досвіді свідомості. Запропонував метод феноменологічної редукції – відкидання припущень про реальність, щоб досліджувати структури свідомості. У пізніх працях стверджував, що свідомість є основою світу. Трансцендентальне «Я» – це не емпірична особа, а універсальна структура, що конструює досвід. Наблизився до ідеалізму, вважаючи, що світ існує для нас лише як феномен свідомості. У «Кризі європейських наук» (1936) запровадив поняття життєвого світу – повсякденного, донаукового досвіду, який є основою всіх наук. Сучасна наука, на його думку, відірвалася від цього світу, що спричинило кризу європейської культури. Життєвий світ є спільним досвідом, що включає культуру, традиції, сприйняття.

Феноменологія Г. стала основою для розвитку екзистенціалізму (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр), герменевтики (П. Рікер, Г.-Г. Гадамер), філософії свідомості; вплинула на гештальт-психологію, феноменологічну психологію (К. Роджерс). На основі феноменології А. Шюц розвинув феноменологічну соціологію, застосовуючи ідею життєвого світу.

Д

ДАРШАНА – санскр. *darśana* – бачення, споглядання) – термін в індійській філософії, що позначає ортодоксальні (астіка) та неортодоксальні (настіка) філософські школи, які базуються на Ведах або протистоять їм. Даршани – це систематизовані способи «бачення» істини, що пропонують різні підходи до розуміння світу, людини та шляху до звільнення (мокші).

До ортодоксальних **Д.** (астіка, визнають авторитет Вед) відносяться: 1) ньяя – логіка та епістемологія, акцентують на правильному мисленні й аналізі знання; 2) вайшешика – атомістична філософія, що досліджує категорії буття (субстанція, якість, дія); 3) санкх'я – дуалістична система, що розрізняє дух (пуруша) і матерію (пракріті); 4) йога – практична філософія (Патанджали), що використовує медитацію для звільнення душі; 5) міманса – філософія ритуалу, наголошує на ведичних обрядах і дхармі; 6) веданта – метафізична школа, що інтерпретує Упанішади. Найвідоміші течії: Адвайта (недвоїстість, Шанкара) і Вішішта-адвайта (кваліфікована недвоїстість, Рамануджа). Неортодоксальні **Д.** (настіка, відкидають Веди): 1) буддизм – зосереджений на подоланні страждань через Восьмеричний шлях; 2) джайнізм – акцент на ненасильстві (ахімса) та звільненні душі через аскетизм; 3) чарвака – матеріалістична школа, що визнає лише чуттєве пізнання і відкидає метафізику.

Д. пропонують різноманітні підходи до онтології, етики та епістемології, впливаючи на індійську культуру, релігію та сучасну філософію.

ДВІ КОНЦЕПЦІЇ СВОБОДИ – положення, запропоноване у політичній філософії відомого британського філософа та політолога сучасності І. Берліна у 1975 р. Він визначив сутність двох концепцій свободи – «негативної» (відсутність зовнішніх обмежень, які суперечать здійсненню бажань людини або групи людей) та «позитивної» (можливість людини самостійно, без сторонніх факторів визначати свою долю). Протиставлення цих типів свободи розглядав як умову для розвитку суспільства. Зазначав зв'язок між «позитивною» інтерпретацією свободи та тоталітаризмом. Позитивна свобода може переродитися в тиранію, якщо держава чи ідеологія вирішують, що є «правильною» свободою. Його аналіз вплинув на політичну філософію, дебати про демократію та права людини.

ДВОРКІН Рональд (1931–2013) – американський філософ, юрист, політолог та теоретик права, автор концепції «права як цілісності» (law as integrity). Народився в Провіденсі, штат Род-Айленд, у єврейській родині. Закінчив Гарвардський університет (1953, бакалавр філософії з відзнакою).

Навчався в Оксфордському університеті. Отримав ступінь бакалавра права в Оксфорді (1955) і доктора права в Гарварді (1957). З 1962 р. викладав у Єльському університеті, з 1969 – професор юриспруденції в Оксфорді, а з 1970-х – у Нью-Йоркському університеті та Університетському коледжі Лондона.

У теорії права виступив з критикою позитивного права Г. Гарта, вважав, що право є «інтерпретуючим» та виникає із інституціональної історії правової системи. Суддя, ухвалюючи рішення, інтерпретує попередній інституціональний досвід, «виправдовуючи» та «обґрунтовуючи» його. Твердження Д., що «конструктивістська інтерпретація права базується на політичній легітимізації даної конкретної традиції, яка втілена у доступному матеріалі із минулого», розкриває природу моральних принципів цієї правової системи («право як чесність» або «цілісність»). Звідси виникає теза про існування кращого з морального («найпринципальнішої») погляду на вирішення усіх справ і водночас лише єдиного. Право та мораль пов'язані (на відміну від позитивістської байдужості до моралі), але пов'язані роз'яснювальним, а не «природним» шляхом, як у концепціях «природного права» XVIII ст. Зробив внесок у розвиток ідей сучасного лібералізму, зокрема тих, що стосуються питань свободи, справедливості та рівності. Автор концепції прав і свобод, що ґрунтується на засадах теорії справедливості Дж. Ролза. Висунув принцип «рівності ресурсів», який полягає у твердженні про відповідальність людини за життєвий вибір, який вона здійснює, а також визнанні природних здібностей та таланту як морального арбітру у процесі використання ресурсів, які надає суспільство. Запропонував концепцію, за якою судді мають інтерпретувати право, спираючись на єдину систему моральних принципів, зокрема справедливості і рівності. Закон – це не лише набір правил, а й морально узгоджена система, що відображає цінності спільноти. Критикував позитивізм, стверджуючи, що право не може бути відокремлене від моралі. У складних справах судді використовують моральні принципи, які не зводяться до соціальних фактів чи «правила визнання» (rule of recognition). Стверджував, що індивідуальні права мають перевагу над загальними інтересами суспільства. Права – це «козирі», які захищають людину від утилітарних рішень. Пропонував інтерпретувати Конституцію США через призму моральних принципів, таких як свобода слова, рівність і гідність. Це контрастувало з консервативними підходами, які наголошували на буквальній інтерпретації норм права. Був переконаним лібералом, виступав за рівність, людські права та демократію, обґрунтовував, що свобода і рівність не суперечать одна одній, а є взаємопов'язаними.

Трансформував філософію права, поєднавши її з моральною та політичною філософією. Його ідеї вплинули на судову практику, ліберальну думку та дебати про права людини.

ДЕМОКРИТ (460 – бл. 370 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, один із засновників атомізму. Народився у знатній родині у м. Абдери, де отримав знання з астрономії та теології. Його називають «батьком матеріалізму» та «філософом, що сміється» через оптимістичний погляд на життя. Відомо 70 творів філософа з філософії, етики, математики, фізики, приблизно 300 фрагментів яких збереглося до наших днів.

Разом із Левкіппом розробив теорію про те, що Всесвіт складається з неподільних, вічних частинок – атомів, які рухаються в порожнечі (кенон). Усі явища пояснюються рухом і взаємодією атомів, без участі богів чи надприродного. Усе суще – матеріальне. Душа також складається з атомів, але тонших і рухливіших, і розпадається після смерті. Усі події мають причини; випадковість – лише результат незнання причин. Це контрастувало з ідеями античних філософів про долю чи божественне втручання. Вважав, що щастя (евдаймонія) досягається через помірність, самоконтроль і розуміння природи. Він закликав до «веселості душі», уникнення надмірних бажань. Відчуття є основою знання, але вони можуть бути оманливими. Розрізняв «темне» знання (через відчуття) і «ясне» (через розум). Вважав Всесвіт нескінченним, вічним і таким, що складається з множини світів (космосів), які виникають і руйнуються. Атоми різняться за формою, розміром і рухом, що пояснює різноманітність явищ. Етичний ідеал – гармонія душі, досягнута через знання і самодисципліну. Простір розглядав як порожнечу (небуття), завдяки якому стає можливим рух атомів, які не мають чітко визначених якостей, відрізняються величиною, формою, вагою, місцем розташування і порядком. Реальні природні, суспільні й психічні процеси детерміновані, тобто вони виникають, розвиваються і зникають внаслідок дії певних причин. Принцип Д. має значний евристичний потенціал в ході об'єктивного пізнання явищ і процесів різнорівневих системних утворень, які забезпечують упорядкованість та ієрархічність у пізнанні й використанні різних об'єктів. І. – це специфічна методологічна позиція, що виходить із повного чи часткового заперечення об'єктивності причинного зв'язку (онтологічний) або пізнавальної цінності причинного пояснення у науці (методологічний).

Д. заклав основи матеріалістичного світогляду, який вплинув на Епікура, Лукреція та сучасну науку. Його атомізм передбачив ідеї сучасної фізики, а етичні погляди вплинули на стоїцизм і епікуреїзм. Хоча його ідеї не були

популярними за життя через домінування ідеалістичних учень (Платон, Аристотель), вони стали важливими для розвитку науки Нового часу.

ДІАЛЕКТИКА (грец. *dialektikē* – мистецтво вести бесіду, сперечатися) – філософське вчення про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення, всезагальний метод пізнання світу, ґрунтований на принципах всезагального взаємозв'язку та розвитку. Як метод і спосіб мислення, розглядає розвиток явищ через суперечності, їхню взаємодію та розв'язання. Аналізує процеси змін у природі, суспільстві та мисленні, наголошуючи на їхній динамічній, взаємопов'язаній природі.

Термін «Д.» має різні смислові відтінки. В античній Д. Сократ використовував діалог для виявлення істини через протиставлення думок. Його метод (сократівська іронія) полягав у тому, щоб за допомогою запитань викривати суперечності в аргументах співрозмовника. На думку Платона, Д. – це мистецтво підніматися від чуттєвого світу до світу ідей через логічний аналіз і синтез. У діалогах Платона діалектика є шляхом до істини. Аристотель: вважав Д. методом міркування про ймовірні судження, корисним для філософських дискусій, але менш точним, ніж логіка. Середньовічна філософія використовувала Д. в схоластиці (напр., Абельяр, Фома Аквінський) для примирення суперечностей між вірою і розумом, релігійними текстами та логікою. Г. Гегель розвинув Д. як універсальний метод, що описує розвиток через тріаду: теза – антитеза – синтез. Теза розглядалась як початкова ідея чи стан; антитеза – як суперечність, що виникає всередині чи проти тези; синтез – як розв'язання суперечності, що веде до нового, вищого рівня розвитку. Для Г. Гегеля Д. – це рух Абсолютного Духу через історію, культуру, філософію. Усе суще розвивається через внутрішні суперечності. Послідовники Гегеля – неогегелянці (Ф. Бредлі, Т. Бозанкет, А. Ліберт та ін.) в основному розглядають Д. не як свідчення могутності людського розуму, що базується на тотожності Абсолюта і світу, Бога і людини, а як форму прояву неминучої обмеженості людських пізнавальних можливостей, спроб застосувати «кінцеві» пізнавальні інструменти, котрі розчленовують світ на частини (закони формальної логіки), до пізнання нескінченного як абсолютної цілості. Для «негативної Д.» Франфуртської школи основним завданням є виявлення непримиренних протиріч соціальної дійсності з метою руйнування бінарності, протиріч як основи людського життя. У постмодернізмі (напр., у Ж. Дерріда) Д. трансформується в деконструкцію, яка підкреслює невловимість істини та множинність суперечностей.

Основні закони Д.: 1) закон єдності та боротьби протилежностей: суперечності – джерело розвитку; 2) закон переходу кількісних змін у якісні:

накопичення малих змін веде до якісного стрибка; 3) закон заперечення заперечення: розвиток через подвійне заперечення, що веде до нового стану. Сучасна Д. використовується в соціології, психології, екології для аналізу складних систем. У філософії Д. допомагає зрозуміти динаміку буття, свідомості, історії. Вона протистоїть статичним і догматичним підходам; у науці застосовується в системному аналізі, біології (еволюція), соціології (аналіз конфліктів); в етиці та політиці діалектичний підхід пояснює, як суперечності можуть бути розв'язані через компроміс чи реформи.

ДУАЛІЗМ (лат. *dualis* – двоїстий) – філософська концепція, що розглядає реальність, на противагу монізму, як поділ на дві протилежні субстанції чи принципи, які не зводяться одна до одної.

Основні види Д.: 1) онтологічний – укоріненість духовного і матеріального начал у світі (Р. Декарт, Н. Мальбранш, Х. Вольф); 2) гносеологічний – протиставлення об'єкта і суб'єкта, уявлення про суб'єктно-об'єктну структуру буття (Д. Юм, І. Кант); 3) психофізіологічний – уявлення про протистояння свідомості і тілесної організації людини (Б. Спіноза, Г. Ляйбніц, Г. Вундт та ін.); 4) етичний – уявлення про добро і зло як про принципи буття світу і людини (орфізм, зороастризм, маніхейство, гностицизм, катаризм, богомільство); 5) соціальний – уявлення про відносини в суспільстві як про відносини панування – підпорядкування, володарювання і залежності (Р. Дарендорф). Дуалістичність сучасного філософського мислення проявляється в діях сил і ментальних установках, які зорієнтовані, з одного боку, на збереження наявних вимірів людської діяльності, а з другого – на перегляд її стандартів, створених століттями суспільного і культурного розвитку.

Д. вплинув на розвиток філософії свідомості, релігії, етики. Сьогодні його критикують за надмірне спрощення, але він залишається важливим для розуміння свідомості та природи.

ДУХ – філософська категорія, що позначає нематеріальну, активну, творчу чи розумову сутність людини або світу. Тлумачення поняття «Д.» залежить від філософської традиції. Платон розглядав Д. як частину душі, відповідальну за волю й розум. Аристотель пов'язував дух (нус) з інтелектом. В християнській філософії Д. – божественна іскра в людині, що пов'язує її з Богом (Августин, Фома Аквінський). Гегель вважав дух (*Geist*) універсальною свідомістю, що розвивається через історію, мистецтво, релігію, філософію. Абсолютний дух – найвища форма самопізнання. В екзистенціалізмі дух асоціюється з індивідуальною свободою, вибором, творчістю (С. К'єркегор, Ж.-

П. Сартр). У буддизмі дух пов'язаний із свідомістю (вітджняна), яка є тимчасовою і залежною.

Поняття **Д.** використовується для пояснення формування свідомості, творчості, моральності, а також у релігійних і езотеричних контекстах.

ДУША – 1) філософська та релігійна категорія, що позначає нематеріальну сутність живої істоти, відповідальну за її життя, свідомість, індивідуальність. 2) надприродна, безсмертна духовна сутність людини, протиставлена тілесній, фізичній природі, що є життєдайною силою, зумовлює здатність до відчуття, свідомості, мислення, почуттів, волі.

Для Платона **Д.** безсмертна, складається з трьох частин (розумна, вольова, чуттєва). Вона існує до народження і після смерті. У Аристотеля **Д.** – форма тіла, принцип життя, який не існує окремо від тіла. Має три рівні: рослинний, тваринний, розумний. У середньовічній філософії **Д.** – це безсмертна сутність, створена Богом, що відповідає за моральний вибір і зв'язок із божественним. Веди/індуїзм розглядають **Д.** (атман) як вічну, індивідуальну сутність, що перевтілюється (сансара) на її шляху до звільнення (мокші). Буддизм заперечує існування постійної **Д.** (анітман), вважаючи її сукупністю тимчасових процесів (скандхи). Для сучасної філософії **Д.** часто асоціюється зі свідомістю чи психікою. У філософії свідомості (**Д.** Чалмерс, **Д.** Деннет) вона залишається предметом дебатів про природу розуму.

Поняття **Д.** є центральним для етики, релігії, філософії свідомості. Воно ставить питання про ідентичність, свободу волі, посмертне існування.

ДЯЧЕНКО Микола Васильович (нар. 1 листопада 1941, с. Московське Липоводолинський район, Сумська область) – сучасний український філософ, доктор філософських наук, професор Харківської державної академії культури, чия діяльність тісно пов'язана з філософією культури, етикою та культурологічними дослідженнями. Синтезує філософію стоїцизму з власним життєвим досвідом для осмислення складних екзистенційних проблем сучасної людини – самотності, страждання, тривоги, любові, смерті. Філософія **Д.** зосереджена на діалектиці соціокультурних процесів, де ключовими є поняття спадкоємності та заперечення в розвитку культури. Розглядає культуру як динамічний процес, де нові елементи виникають через заперечення старих, але з збереженням корисного спадку. Це дозволяє пояснити культурний прогрес і взаємозв'язок між традицією та інноваціями. Аналізує, як культура взаємодіє з цивілізацією, підкреслюючи роль духовного життя як соціокультурного феномена. Значну увагу приділяє етичній парадигмі античних стоїків (Сенека, Епіктет, Марк Аврелій), інтерпретуючи їхні ідеї як інструменти для

самовиховання особистості. Порівнює стоїцизм з ідеями Епікура, Б. Паскаля та Ж. О. де Ламетрі, досліджуючи теми щасливого життя, часу та вічності. Інший важливий напрям філософії Д. філософська поетика та культурні мотиви в літературі. Аналізує філософські виміри в поезії О. Хайяма, П. Ронсара, Г. Гуліама, японській поезії. Розглядає часово-просторові картини світу в мистецтві, підкреслюючи магію пізнання та незбагненність буття. У контексті української культури досліджує національне відродження, культурну самоідентифікацію українського народу в ХІХ – на початку ХХ століть, взаємодію інтелігенції та влади, а також місце української культури в глобальних процесах, акцентуючи увагу на проблемах національно-культурного визначення та історико-культурологічному аналізі.

Д. поєднує філософію з культурологією, мистецтвознавством та соціологією, роблячи акцент на гуманітарному пізнанні. Його ідеї актуальні для розуміння культурних трансформацій в сучасній Україні, особливо в контексті глобалізації та національної ідентичності.

Е

ЕВРИСТИКА – (від грец. *heurisko* – знаходжу) – метод або підхід до вирішення проблем, який спирається на інтуїцію, досвід або спрощені правила, а не на вичерпний аналіз. У філософії, психології та когнітивних науках Е. досліджується як спосіб мислення, що дозволяє швидко приймати рішення в умовах невизначеності, як «ментальні скорочення», що економлять час і ресурси, але можуть призводити до помилок (когнітивних упереджень). Основні види Е.: 1) Е. доступності: оцінка ймовірності події на основі того, наскільки легко її згадати (напр., люди іноді переоцінюють ризик авіакатастроф через медійну увагу до них); 2) Е. репрезентативності: судження про людину чи подію на основі стереотипів. У філософії науки (Т. Кун, І. Лакатос) Е. пов'язана з творчим пошуком нових теорій. Г. Саймон запропонував концепцію «обмеженої раціональності», згідно з якою люди використовують Е. через обмеженість інформації та часу. Д. Канеман і А. Тверські досліджували когнітивні упередження, пов'язані з Е.

Сучасна Е. важлива для психології, економіки, штучного інтелекту. Вона пояснює, як люди приймають рішення, але також вказує на межі їх раціональності.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (франц. *existentialisme*, лат. *exsistentia* – існування) – напрям у філософії ХХ ст., який розглядає людину як специфічну унікальну духовну сутність, здатну до свідомого вибору власної долі.

Предметом **Е.** є людська екзистенція (індивідуальне існування, свобода, відповідальність та пошук сенсу життя в абсурдному світі), що трактується як поняття, протилежне до поняття есенції (сутності). На відміну від представників тваринного світу, доля яких визначена, а сутність яких зумовлюється їхнім біологічним існуванням, людина обирає свою сутність у процесі формування свого свідомого існування, а основним виявом його є свобода, яка, відповідно до філософії **Е.**, виникає із наявності у людини тривоги за результат свого вибору. Джерелами **Е.** були філософія життя, феноменологія, релігійно-містичне вчення С. К'єркегора. Розрізняють релігійний (Г. Марсель, К. Ясперс, М. Бубер) та атеїстичний (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр) різновиди **Е.** Основні ідеї **Е.**: 1) свобода і відповідальність: людина вільна обирати свій шлях, але ця свобода накладає повну відповідальність за вибір; 2) абсурд: світ не має об'єктивного сенсу, і людина сама створює значення через дії; 3) тривога і автентичність: усвідомлення кінцевості існування викликає тривогу, але дозволяє жити автентично, приймаючи власну свободу; 4) граничні ситуації: смерть, страждання, провина змушують людину осмислювати своє буття.

Екзистенціалізм вплинув на розвиток літератури, психології (екзистенціальна терапія), мистецтво в контексті сенсу життя, свободи, ідентичності.

ЕМПІРИЗМ (грец. *empirio* – досвід) – напрям у теорії пізнання, який єдиним джерелом та критерієм пізнання вважає чуттєве сприйняття і досвід, а не вроджені ідеї чи розум **Е.** недооцінює значення понять, теоретичних узагальнень при вивченні окремих фактів, явищ. Як дослідницький метод **Е.** ґрунтується на описі фактів без наступних висновків і теоретичних узагальнень. У розумінні сутності пізнання **Е.** протилежний раціоналізму. Основні ідеї **Е.**: 1) знання ґрунтується на відчуттях (зір, слух тощо), які обробляються розумом; 2) розум людини – це чиста дошка (*tabula rasa*), що заповнюється досвідом (Дж. Локк); 3) **Е.** протистоїть раціоналізму (Р. Декарт, Б. Спіноза), який наголошує на вроджених ідеях і дедукції.

Е. став одним із методів сучасної науки, зокрема, філософії науки, психології. Він вплинув на Просвітництво, позитивізм і аналітичну філософію.

ЕПІКУР (341–270 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник епікуреїзму. Народився на о. Самос у заможній родині. Навчався у послідовників Платона і Демокріта, що вплинуло на його матеріалістичний світогляд. У 306 році заснував філософську школу «Сад» в Афінах, де навчав чоловіків, жінок і навіть рабів, що було незвично для того часу. Жив скромно, уникаючи політичної діяльності. З його численних праць (понад 300)

збереглися лише фрагменти, листи та афоризми («Лист до Менекея», «Головні думки»), а також твір Лукреція «Про природу речей», що популяризував епікуреїзм.

Розвинув атомістичну теорію Демокріта: Всесвіт складається з атомів і порожнечі, а боги не втручаються в його функціонування. Запровадив ідею клінамену (випадкове відхилення атомів), що пояснює свободу волі. Вважав головною метою життя задоволення (гедоне), яке розумів як відсутність страждань (атараксія – спокій душі) і фізичного болю (апонія). Задоволення досягається через помірність, дружбу, знання. Виділяв типи бажань: 1) природні та необхідні (їжа, сон), які слід задовольняти; 2) природні, але не необхідні (розкіш), яких варто уникати; 3) неприродні (слава, багатство), які є шкідливими. Стверджував, що знання базується на відчуттях, які є надійними. Розум обробляє дані чуттів, формуючи поняття (пролепсис). Боги існують, але вони байдужі до людських справ, живучи в міжсвітовій порожнечі (*metakosmia*). Страх перед богами чи смертю – головне джерело тривоги, яке треба подолати.

Ідеї Е. вплинули на етику, психологію, філософію щастя. У Новий час вони відроджувалися у філософії Просвітництва (П. Гассенді, Т. Гоббс). Епікуреїзм часто неправильно асоціюють із гедонізмом у вульгарному сенсі, хоча Епікур наголошував на духовному, а не чуттєвому задоволенні.

ЕПІСТЕМОЛОГІЯ (від грец. *epistēmē* – знання) – розділ філософії, синонімічний гносеології, що досліджує природу, джерела, межі та достовірність знання. Термін частіше використовується в аналітичній філософії. У некласичній філософії відрізняється від гносеології за базовою категоріальною матрицею «об’єкт – знання» (а не «суб’єкт – об’єкт»). Сучасна Е. досліджує соціальне знання, штучний інтелект, когнітивні упередження, є основою для філософії науки, логіки.

ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ – принципи, ідеали або норми, які визначають, що є морально правильним чи неправильним, і спрямовують поведінку людини чи суспільства. Відповідно до вчення німецького філософа Н. Гартмана, характеризуються незмінністю та даністю і становлять онтологічну основу особистості, а важливим питанням їх функціонування є їх співвідношення зі свободою волі, якій притаманна взаємодія двох видів сил – «детермінацій» (ідеальної – цінностей, що виступають орієнтиром для волі, та реальної – волі, що реалізує ці цінності).

Виділяють основні типи Е. ц.: 1) універсальні цінності: справедливість, свобода, гідність, рівність, які визнаються в багатьох культурах; 2) культурні

цінності: специфічні для певних суспільств (наприклад, честь у традиційних культурах, індивідуалізм у західних); 3) особисті цінності: індивідуальні переконання, що формуються досвідом, вихованням, релігією. З точки зору деонтології (І. Кант), етичні цінності базуються на обов'язку та універсальних правилах. Утилітаризм (Дж. Бентам, Дж. С. Мілль) оцінює **Е. ц.** за їхньою корисністю для максимізації щастя. Етика чесноти (Аристотель) пов'язує їх з розвитком моральних якостей (мудрість, мужність, справедливість). Екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр) вважає, що **Е. ц.** створюються індивідуально через вільний вибір. Релігійна етика обґрунтовує **Е. ц.** божественними заповідями (християнство, іслам, буддизм).

Е. ц.: формують основу моралі, права, соціальних норм. Вони актуальні в біоетиці, екології, політиці, де вирішуються питання справедливості, прав людини.

3

ЗАКОН у філософському контексті – універсальний принцип, правило або норма, що регулює явища природи, суспільства чи мислення. Поняття закону має різні значення залежно від науки: 1) філософія природи: закони природи описують регулярності у фізичному світі. У античній філософії (Геракліт, Платон) закон пов'язували з космічним порядком (Логос); 2) філософія права: правовий позитивізм (Г. Гарт): закон – це система первинних (регулюють поведінку) і вторинних (регулюють створення та застосування) правил, визначених «правилом визнання»; 3) Р. Дворкін: закон включає моральні принципи, а не лише формальні норми, і потребує інтерпретації через справедливість; 4) І. Кант: закон пов'язаний із моральним законом, що базується на категорично імперативі; 5) соціальна філософія: закон як суспільний договір (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) або інструмент влади (М. Фуко); 6) діалектика (Г. Гегель): закони розвитку – об'єктивні закономірності, що діють через суперечності (наприклад, закон переходу кількості в якість).

З. є основою науки, права, етики. Він забезпечує передбачуваність і порядок, але може конфліктувати з індивідуальною свободою.

ЗАКРИТЕ СУСПІЛЬСТВО – статичне суспільство з жорсткою системою соціальної нерівності, авторитарним або тоталітарним режимом, розвинутою карально-репресивною машиною, самоізолюване від економічного, технологічного, ідеологічного, інформаційного тощо зовнішнього впливу. Концепція розроблена К. Поппером у книзі «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). Основні риси **З. с.:** 1) догматизм: віра в

абсолютну істину, нав'язану владою, релігією чи ідеологією (напр., тоталітарні режими; 2) ієрархія: чіткий розподіл ролей, де індивідуальна свобода обмежена на користь колективу чи традиції; 3) опір змінам: закрите суспільство чинить опір нововведенням, критиці чи плюралізму. К. Поппер вважав **З.** с. стародавні племінні общини, а також тоталітарні режими ХХ століття (нацизм, сталінізм). Відкрите суспільство, яке Поппер протиставляв закритому, характеризується свободою, критикою, демократією та готовністю до змін.

Розвинув ідею відкритого суспільства Ю. Габермас через концепцію публічної сфери та комунікативної дії.

ЗЕНОН Елейський (бл. 490 – 430 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, учень Парменіда, представник Елейської школи філософії (м. Елея). Відомий своїми парадоксами, які захищали вчення Парменіда про неподільність і незмінність буття, а рух і множинність – ілюзії чуттів. Основні завдання філософії вбачав у захисті та обґрунтуванні вчення свого вчителя про незмінну сутність буття суцього, істинність якого можна виявити лише за допомогою мислення. У сформульованих ним доведеннях – апоріях заперечував рух, зважаючи на те, що в будь-якому разі, коли людина мислить про рух, вона зіштовхується з суперечностями, вирішити які неможливо. **З.** використовував доведення від супротивного, щоб показати, що припущення про рух, множинність і подільність буття призводять до логічних суперечностей. Найвідоміші апорії (парадокси) **З.**: 1) «Ахіллес і черепаха»: Ахіллес ніколи не наздожене черепаху, бо кожен раз, коли він досягає її попередньої позиції, вона встигає відійти далі; 2) «дихотомія»: щоб пройти відстань, треба спочатку пройти половину, потім половину залишкової відстані і так до нескінченності, що робить рух неможливим; 3) «стріла»: стріла в польоті насправді нерухома, бо в кожен момент часу вона займає певне місце; 4) «стадій»: рух неможливий через неподільність часу і простору.

Парадокси **З.** вплинули на математику (концепція нескінченності, теорія меж), логіку, філософію часу і простору. Вони стимулювали розвиток діалектики (Г. Гегель вбачав у Зеноні її зародки) та сучасних наук (напр., теорії континууму в математиці).

ЗМІСТ І ФОРМА – філософські категорії, які виражають взаємозв'язок упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, тобто **З.**, і спосіб його існування і вираження, тобто **Ф.** **З.** і **Ф.** перебувають у діалектичній єдності. Форма визначає, як зміст проявляється, а зміст впливає на форму. Категорії **З.** і **Ф.** допомагають аналізувати єдність

сутності та її прояву в різних сферах: мистецтві, науці, суспільстві. Вони є ключовими для діалектики та естетики.

I

ІДЕАЛІЗМ (франц. *idealisme*, грец. *idea*– ідея) – загальне позначення філософських вчень, які стверджують, що свідомість, мислення, психічне, духовне – первинні, першооснова всього суцього, а матерія, природа, фізичне – вторинні, залежні. **I.** – філософський напрям, що протистоїть матеріалізму, який стверджує первинність матерії.

Вирізняють суб'єктивний **I.** (абсолютизує поняття, інтуїції, відчуття людини) та об'єктивний **I.** (визнає наявність та первинність об'єктивно існуючих ідей). Розбіжність між суб'єктивним і об'єктивним **I.** не є абсолютною. Об'єктивно-ідеалістичні системи містять елементи суб'єктивного **I.**, а суб'єктивні ідеалісти, намагаючись відійти від соліпсизму, нерідко переходять на позиції об'єктивного **I.** Суб'єктивний **I.** (Дж. Берклі) вважає, що реальність існує лише у сприйнятті суб'єкта. Матеріальний світ – це сукупність ідей, які відображаються у свідомості. Об'єктивний **I.** (Платон, Г. Гегель) говорить, що ідеї чи дух існують незалежно від індивідуальної свідомості. Для Платона ідеї – це вічні, досконалі форми, що лежать в основі реальності. Для Г. Гегеля Абсолютний Дух розвивається об'єктивно, через історію. Трансцендентальний **I.** (І. Кант) стверджує, що реальність («рід у собі») непізнавана, але свідомість структурує досвід через апріорні категорії (простір, час, причинність).

I. вплинув на розвиток метафізики, етики, естетики, феноменології, а також на релігійні та езотеричні вчення.

ІДЕНТИЧНІСТЬ – філософська категорія, що описує самість, унікальність або однаковість об'єктів, суб'єктів чи груп. Основні види **I.**: 1) особиста ідентичність (Дж. Локк: ідентичність базується на свідомості та пам'яті; Г. Ф. Ляйбніц: принцип ідентичності неподільних); 2) соціальна ідентичність: належність до груп (етнічних, культурних, гендерних). Теорія соціальної ідентичності (Г. Тайфель, Дж. Тернер) пояснює групову поведінку через самокатегоризацію; 3) метафізична ідентичність: закон ідентичності в логіці. **I.** є ключовим поняттям для психології, соціології, політики, філософії свідомості.

ІДЕОЛОГІЯ – систематизована сукупність ідей, теорій, міфів, філософських концепцій, пов'язаних насамперед з певним розумінням

суспільного життя, оцінкою його якості, перспектив його перетворення. Часто формує світогляд і спрямовує дії індивідів чи груп, пов'язана з владою чи соціальними інтересами. **I.** ґрунтується на пізнанній сконструйованій реальності та зорієнтована на практичні інтереси людей і суспільства, допускає маніпулювання та управління людьми шляхом впливу на їх свідомість. **I.** впливає на політику, культуру, суспільні рухи. Критика ідеологій (К. Поппер, Ю. Габермас) підкреслює необхідність їх раціонального аналізу.

ІДЕЯ – філософська категорія, що позначає уявлення, концепт, принцип або сутність, яка існує в свідомості чи незалежно від неї. Платон розглядав **I.** як вічні, незмінні форми, що є основою реальності (напр., ідея добра чи краси). За І. Кантом, **I.** – це регулятивний концепт розуму (Бог, душа, світ як ціле), які не можна пізнати, але вона спрямовує мислення. Гегель вважав **I.** проявом Абсолютного Духу, що розвивається діалектично через історію. Екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр) виводив створення **I.** людиною через свободу вибору.

I. є центральним поняттям для метафізики, епістемології, естетики. Вона пов'язує мислення з реальністю, впливаючи на науку, мистецтво, етику.

ІНДУКЦІЯ (лат. *inductio* – наведення) – метод наукового пізнання, який ґрунтується на виведенні нового загального знання про предмети та явища на основі знання про окремі властивості та ознаки цих предметів чи явищ, переходячи від часткового до загального. Типи **I.**: 1) повна індукція: узагальнення на основі всіх можливих випадків; 2) неповна індукція: узагальнення на основі обмеженої кількості спостережень. **I.** є одним із основних методів пізнання для емпіричних наук, статистики, повсякденного мислення, але її обмеження стимулюють розвиток дедуктивних і гіпотетичних методів.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ – суб'єктивно-ідеалістичне вчення амер. філософа Дж. Дьюї, різновид філософії прагматизму, яка розглядає свідомість важливим засобом пристосування людини до умов мінливого оточуючого її середовища, а логічні поняття, ідеї, наукові закони та теорії трактує лише як інструменти, знаряддя, «плани дії» у напрямі досягнення цього середовища для вирішення практичних проблем, а не як відображення об'єктивної реальності. Особливе місце у цій філософській концепції займає питання про істину, яка розуміється функціонально з огляду на заперечення об'єктивного змісту знання. У філософії **I.** центральною проблемою стає аналіз стосунків у межах

системи «організм» – «середовище». **I.** звинувачують у релятивізмі, оскільки він ігнорує питання про об'єктивну реальність (реалізм).

ІНТРОВЕРТИВНИЙ (лат. *intro* – всередину та *verto* – повертаю) – введене нім. філософом-психоаналітиком К. Юнгом поняття, що позначає психологічну характеристику особистості, спрямовану на широке використання внутрішнього світу думок, переживань, а не на зовнішніх подразниках чи соціальній взаємодії. Поняття походить із психології, зокрема з теорії К. Г. Юнга, який розрізняв інтроверсію та екстраверсію як основні психологічні установки. Інтроверти спрямовані на внутрішній досвід, мають меншу потребу в соціальній активності, віддають перевагу самотності чи невеликим групам. Вони часто є рефлексивними, аналітичними, зосередженими на глибокому осмисленні. У сучасній психології (напр., модель «Великої п'ятірки») **I.** асоціюється з низькою соціабельністю та високою чутливістю до стимулів. У філософському контексті **I.** перегукується з ідеями екзистенціалізму (С. К'єркегор, Ж.-П. Сартр), де акцент на індивідуальному досвіді та саморефлексії. У феноменології Е. Гуссерля інтровертний підхід проявляється у зосередженні на структурах свідомості через епохе.

ІНТУЇТИВІЗМ (лат. *intueor* – пильно дивлюсь) – 1) філософськометодологічний принцип внутрішньої єдності буття і свідомості, який передбачає безпосереднє, позараціональне проникнення в суть речей, реальності, життя; 2) особлива філософська настанова, яка долає розчленування на суб'єкт і об'єкт; 3) особливий напрям філософської думки, характеристика низки філософських систем (зокрема, А. Бергсона, С. Франка), які ґрунтуються на принципі інтуїтивного пізнання реальності. Ця течія філософської думки намагається обґрунтувати повну автономію філософського знання відносно наукового. **I.** визнає інтуїцію основним або ключовим джерелом знання, протиставляючи її раціональному чи емпіричному пізнанню. Стверджує, що інтуїція дозволяє безпосередньо осягати істину, минаючи логічний аналіз чи чуттєвий досвід. А. Бергсон наголошував, що інтуїція дає доступ до динамічного потоку реальності, на відміну від статичного інтелекту. Раціоналісти (І. Кант, Г. Гегель) і емпірики (Д. Юм) вважали інтуїцію ненадійною через її суб'єктивність.

I. вплинув на філософію, мистецтво, психологію, зокрема на ідеї К. Г. Юнга про архетипи та несвідоме.

ІНТУЇЦІЯ (лат. *intuitio* – споглядання) – психічна властивість людини до мисленневої оцінки наявної ситуації, абстрагуючись від проведення логічного

аналізу, яка дає можливість одразу ухвалювати правильне рішення на основі накопиченого емпіричного досвіду, а також під впливом виявів родової та генетичної спадковості. Пізнання на основі **I.** трактується як безпосереднє на відміну від опосередкованого, дискурсивного характеру логічного мислення. У Платона **I.** – це «анамнезис» (спогад), через який душа згадує ідеї з світу форм, для Декарта – це ясне і чітке розуміння того, що лежить в основі достовірного знання. Кант важав **I.** чуттєвим сприйняттям, структурованим апріорними формами (простір, час). А. Бергсон розглядав **I.** як спосіб осягнення динамічної реальності, що перевершує інтелект, а Е. Гуссерль – як безпосереднє «бачення сутності». К. Г. Юнг відносив **I.** до однієї з чотирьох психологічних функцій (разом із мисленням, почуттями, відчуттями), що допомагає передбачати можливості.

I. важлива для творчості, науки (евристика), філософії, психології. Вона доповнює раціональне мислення, але її надійність є предметом дискусій.

ІРРАЦІОНАЛІЗМ (лат. – *irrationalis* – нерозумний, нелогічний) – філософський напрям, що підкреслює межі розуму і визнає ірраціональні аспекти (інтуїція, воля, віра, інстинкт) як ключові для розуміння реальності чи людського досвіду. Суть **I.** полягає в обґрунтуванні неспроможності наукового етапу пізнавальної діяльності людини виявити основні взаємозв'язки та закономірності реального світу, а також абсолютизація значення недоступних для осягнення розумом елементів світогляду (інтуїція, інстинкт, одкровення, віра та тощо) у процесі пізнання. **I.** протистоїть раціоналізму та просвітницькій вірі в універсальну силу розуму. А. Шопенгауер розглядав світ як такий, що керується ірраціональною «волею до життя», а розум є лише її інструментом. На думку **Ф. Ніцше**: ірраціональні сили (воля до влади, діонісійське начало) є основою творчості та культури. С. К'еркегор: віра і «стрибок у віру» перевершують раціональне мислення. У **А. Бергсона** інтуїція та життєвий порив визнаються важливішими за інтелект. Раціоналісти (І. Кант, Г. Гегель) і позитивісти (О. Конт) звинувачували ірраціоналізм у суб'єктивізмі та антинауковості.

I. мав суттєвий вплив на екзистенціалізм, психоаналіз, мистецтво (експресіонізм, сюрреалізм), підкреслюючи роль несвідомого та емоцій.

ІСТИНА – поняття, яке позначає якісну характеристику процесу мислення, що фіксує пізнавану дійсність такою, якою вона є насправді; характеристика знання з боку його співвіднесення як з матеріальним світом, так і з областю ідеального. **I.** слід розрізняти від достовірності – характеристики знання з точки зору його обґрунтованості, доказовості. Автором класичної

концепції **І.** є Аристотель, згідно з яким вона є відповідністю нашого знання дійсності. У межах концепції Аристотеля залежно від того, як ця відповідність розуміється, виникають різноманітні теорії **І.**

Основні теорії **І.**: 1) кореспонденційна теорія розглядає **І.** як відповідність судження реальності (Аристотель); 2) когерентна теорія: **І.** – це узгодженість судження з іншими судженнями в системі (Г. Гегель, логічний позитивізм); 3) прагматична теорія (В. Джеймс, Дж. Д'юї): **І.** – це те, що працює на практиці або сприяє досягненню цілей; 4) дефляційна теорія (Тарський): **І.** є семантичною властивістю висловлювань, без метафізичного значення; 5) постмодернізм (М. Фуко, Ж. Дерріда): **І.** відносна, залежить від дискурсу, влади чи культурного контексту.

І. є центральним поняттям для епістемології, логіки, етики, використовується у філософії, політиці, релігії.

ІСТОРИЗМ (грец. *historia* – розповідь про минулі події) – філософський підхід, що наголошує на історичній обумовленості явищ, ідей, цінностей і знання. Протистоїть універсалізму, який шукає позаісторичні істини. принцип трактування світу. Розглядає природні та соціально-культурні явища у динаміці їх змін, становлення у часі, закономірному розвитку, що передбачає аналіз об'єктів дослідження у зв'язку з конкретноісторичними умовами їх існування. З точки зору **І.**, усе (культура, мораль, знання) розвивається в історичному контексті і не може бути зрозумілим без нього. К. Поппер критикував його за детермінізм, стверджуючи, що він виправдовує тоталітаризм.

І. вплинув на розвиток гуманітарних наук, зокрема, соціологію, культурологію, підкреслюючи важливість історичного контексту.

Й

ЙОГА – філософська, духовна та фізична практика, що походить із Стародавньої Індії, спрямована на гармонію тіла, розуму і духу. Є однією з шести ортодоксальних шкіл індійської філософії (даршан). Найвідоміша систематизація – Йога-сутри Патанджалі (II–IV ст. н.е.), що описують аштангу (восьмиступеневу йогу): 1) яма: етичні принципи (ненасильство, правда); 2) ніяма: самодисципліна (чистота, задоволеність); 3) асани: фізичні пози; 4) пранаяма: контроль дихання; 5) пратьяхара: відсторонення від чуттів; 6) дхарана: концентрація; 7) дх'яна: медитація; 8) самадхі: стан просвітлення, єднання з Абсолютом. **Й.** тісно пов'язана з самкх'єю, яка пояснює дуалізм між духом (пуруша) і матерією (пракріті). Типи **Й.**: 1) хатха-йога: акцент на фізичних практиках; 2) бгакті-йога: шлях відданості Богу; 3) карма-йога: шлях

безкорисливих дій; 4) джняна-йога: шлях знання і самопізнання; 5) раджа-йога: шлях медитації (Патанджалі).

Й. вплинула на індійську філософію, буддизм, сучасну психологію, оздоровчі практики. У ХХ–ХХІ століттях вона стала глобальним феноменом, поєднуючи духовність і фізичне здоров'я.

К

КАНТ Іммануїл (1724–1804) – нім. філософ і природодослідник, засновник трансцендентального ідеалізму та один із найвпливовіших мислителів Просвітництва. Ідеї К. представляють собою поворотний пункт в розвитку філософії, вони знаменують початок так зв. «другого антропологічного повороту» в філософії (авторство першого приписують Сократу). Народився в Кенігсберзі у сім'ї ремісника. Вивчав філософію, математику та природничі науки в Кенігсберзькому університеті. Усе життя провів у рідному місті і вів розмірене життя, присвячене викладанню та філософським роздумам. З 1755 р. викладав у Кенігсберзькому університеті, ставши професором у 1770 р. Його головні праці, зокрема «Критика чистого розуму» (1781), заклали основи сучасної філософії. Його філософська система охоплює епістемологію, етику, естетику та метафізику. У творчості К. прийнято виділяти два періоди: «докритичний» (з 1746 р. до 1770 р.) і «критичний» (1770–1797). У «докритичний» період **К.** виступав як емпірик, займався переважно питаннями природознавства. Він висунув гіпотезу про виникнення Сонячної системи з туманності, що обертається; вивчав взаємозв'язок приливів й обертань Землі; розробив систему класифікації тваринного світу; висунув гіпотезу природної історії людських рас та ін. ідеї. У «критичний» період **К.** поставив перед собою завдання визначити межі пізнання, перевірити й оцінити пізнавальне значення принципів знання. Всупереч традиційним поглядам на пізнання в філософії того часу, він доходить висновку, за яким все знання неоднорідне: є різні об'єкти пізнання, яким відповідають різні типи пізнавальної діяльності, котрі не зводяться один до одного. Існують також духовні здібності, які не зводяться до пізнання. Саме пізнання не є ні пасивним відображенням природи, як схильні вважати емпірики, ні спогляданням вроджених ідей, на чому наполягають раціоналісти. **К.** шукає «третій» шлях у дискусіях емпіриків й раціоналістів, почуттів і розуму. У «Критиці чистого розуму» він розрізняє феномени (речі, як вони з'являються нам у досвіді) і ноумени («речі в собі», непізнавана реальність). Людське пізнання можливе завдяки апріорним формам: простір і час (форми чуттєвості) та категорії розуму (причинність, субстанція тощо). Розум структурує досвід, але не може пізнати

ноумен. Для теоретичного пізнання світ «речей в собі» закритий. Однак існує світ феноменів, які дані нам у відчуттях і які осмислюються розсудком. Людська здатність пізнання феноменів безмежна. Тим самим **К.** здійснив т. зв. «коперніканський переворот» у філософії. **К.** також розробив деонтологічну етику, засновану на категоричному імперативі: «Дій так, щоб максима твоєї волі могла стати загальним законом». Тому людина є метою сама по собі, а не засобом. Моральність ґрунтується на автономії волі, а не на зовнішніх авторитетах чи наслідках. У «Критиці здатності судження» (1790) **К.** аналізує естетичне судження (сприйняття прекрасного) і телеологічне судження (мета в природі). Стверджував, що історія рухається до прогресу через конфлікти, які ведуть до вдосконалення суспільства і моралі. Інтерпретував релігію як моральну систему, що сприяє етичному вдосконаленню.

Філософія **К.** вплинула на розвиток німецького ідеалізму (Й. Фіхте, Г. Гегель), феноменологію (Е. Гуссерль), екзистенціалізм, аналітичну філософію. Його етика формує сучасні поняття про права людини, а епістемологія – філософію науки. Кантівський підхід до автономії та розуму став основою Просвітництва.

КАРМА (санскр. *karman* — дія, справа) – в індійській релігії та філософії – сукупна містична енергія усіх вчинків, слів і думок людини, що визначає її долю, а також форми і види наступних народжень; закон моральної відплати як сутність причиново-наслідкового зв'язку між минулим, теперішнім і майбутнім буттям живих істот. Центральна концепція в індійських філософських і релігійних традиціях (індуїзм, буддизм, джайнізм), що пояснює причинно-наслідковий зв'язок між діями людини та їхніми наслідками. **К.** – це закон причинності: кожна дія (фізична, ментальна, словесна) має наслідки, які впливають на теперішнє і майбутнє життя людини. В індуїзмі та буддизмі **К.** пов'язана з сансарою (колом перероджень): добрі вчинки ведуть до кращого переродження, погані – до страждань. Види **К.** (в індуїзмі): 1) санчіта: накопичена карма з минулих життів; 2) прарабдха: карма, що проявляється в поточному житті; 3) кріямана: карма, створена теперішніми діями. У буддизмі **К.** не є фаталістичною: людина може змінити свою долю через свідомі дії та просвітлення. Джайнізм наголошує на очищенні душі від **К.** через аскетизм і ненасильство (ахімса). У філософському контексті **К.** перегукується з ідеєю моральної відповідальності та діалектичного взаємозв'язку дій і наслідків.

Філософія **К.** вплинула на становлення етики, психології, сучасної духовності. Вона пояснює нерівність і страждання, але також надихає на моральну поведінку.

КАТЕГОРІЇ – універсальні форми мислення й свідомості, які відображають найзагальніші (фундаментальні) ракурси буття й пізнання, найістотніші властивості, зв'язки, відношення предметів, явищ об'єктивного світу; є родовими поняттями для конкретно-наукових (видових) понять (напр., буття, причина, закон, розвиток, свідомість, істина тощо); специфічні форми філософсько-світоглядного освоєння дійсності. Аристотель визначив 10 базових категорій буття (субстанція, кількість, якість, відношення, місце, час, положення, стан, дія, страждання), які описують способи існування речей. І. Кант запропонував 12 категорій розуму (єдність, множинність, причинність тощо), які структурують чуттєвий досвід. На думку Г. Гегеля категорії (буття, ніщо, становлення) є етапами діалектичного розвитку Абсолютного Духу. У феноменології (Е. Гуссерль) **К.** – структури свідомості, що виявляються через інтуїтивне осягнення.

К. структурують мислення, дозволяють систематизувати знання, створювати логічні зв'язки, аналізувати реальність. У філософії вони є основою для класифікації та аналізу. Є основою для логіки, епістемології, онтології. Вони застосовуються в науці, лінгвістиці, когнітивних дослідженнях.

КВІР-ТЕОРІЯ – інтелектуальний і політичний проект, що проблематизує всі форми унітарної суб'єктивності та руйнує бінарні опозиції, які організують мислення про сексуальність у західних культурах. Представники квір-теорії, включаючи Дж. Батлер, І. Кософскі-Седжвік, Л. Берсані та Л. Едельмана, розробляють концепції перформативності гендеру, гомосоціальності та «антисоціального повороту». Л. Едельман у своїй роботі «No Future» пропонує прийняти квірну негативність як відмову від гетеронормативної політики надії, центрованої навколо образу дитини. Д. Халберстам досліджує «квір час» і альтернативні форми родинних стосунків поза репродуктивним футуризмом.

«КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ» – концепція амер. філософа Ф. Фукуяма, висловлена наприкінці 80-х рр. ХХ ст. стосовно особливостей завершення специфічної епохи розвитку людської цивілізації, що характеризувалась домінуванням тоталітарних соціально-політичних систем, і яка стверджує, що ліберальна демократія є кінцевою точкою політичного розвитку людства. Основними викликами минулого століття Ф. Фукуяма вважає фашизм та комунізм. Але і фашизм, і комунізм у ХХ ст. були подолані – успішним завершенням Другої світової війни та реальними змінами у західному суспільстві та відходом класового питання на другий план. Фукуяма, спираючись на ідеї Г. Гегеля і А. Кожева, вважав, що історія – це діалектичний процес боротьби за визнання, який завершується в ліберальній демократії, де

забезпечується свобода і рівність. Ліберальна демократія та ринкова економіка перемагають інші ідеології (комунізм, фашизм), оскільки відповідають базовим людським потребам у визнанні та свободі. Після «кінця історії» ідеологічні конфлікти зникають, але залишаються виклики, як-от нудьга чи локальні конфлікти.

Концепція «**К. і.**» вплинула на розвиток політичної філософії, теорії глобалізації, лібералізм і геополітику.

КОМПЕНСАЦІЯ (грец. *compensare* – відшкодувати) – філософська та психологічна концепція, що описує процес заміщення чи врівноваження втрати, недоліку або напруги через певні дії чи механізми. У філософській антропології (А. Гелен) людина як «недостатня істота» компенсує біологічні обмеження через культуру, технології, інститути. За Ф. Ніцше, **К.** проявляється у створенні цінностей чи мистецтва як відповідь на страждання чи «волю до влади». Поняття **К.** в індивідуальній психології А. Адлера (1870–1937) відображає прагнення людини вичленити із свідомості комплекс неповноцінності за рахунок цілеспрямованого розвитку фізичних та психічних функцій, які призводять до переживання почуття адекватності; спеціальний механізм, який сприяє розвитку людських якостей, до яких вчений відносив почуття спільності, що визначає напрям життя, почуття неповноцінності та прагнення до панування, що виступають своєрідними носіями енергії, яка необхідна для розвитку особистості, водночас будучи стимулами для індивідуального розвитку і для суспільства загалом. А. Адлер вирізняв чотири види **К.:** а) неповну, б) повну, в) надкомпенсацію та г) удавану. Поєднання цих видів дало можливість сформулювати одну із перших типологій формування особистості дитини. Теорія А. Адлера стала своєрідною антитезою фрейдівської концепції людини та спричинила значний вплив на психотерапію та психологію особистості. З. Фройд вважав, що **К.** може проявлятися у захисних механізмах психіки (напр., сублимація).

Концепція **К.** є ключовою для розуміння людської адаптації, творчості, формування соціальних структур.

КОМУНІКАЦІЯ (англ. *communication*– повідомлення, передача) – процес обміну інформацією, ідеями, почуттями між суб'єктами через мову, знаки, символи чи поведінку. Розрізняють такі види **К.:** а) у широкому сенсі як одну із основ людської життєдіяльності та багатоманітність форм мовної діяльності людини, що не обов'язково передбачають наявність змістовно-сислового плану; б) інформаційний обмін у технологічно організованих системах, що досліджується сучасною футурологією;) мислекомунікацію як

інтелектуальний процес, що пов'язаний із певними соціальними ситуаціями, і якому властивий витриманий ідеально-змістовний план; г) екзистенціальну, як акт виявлення Я в Іншому. У філософських системах ХХ ст. питання **К.** актуалізуються через процеси технологізації та автоматизації людської діяльності, яка призводить до вивільнення індивіда та переносить увагу суспільства з процесів виробництва на процеси управління, в яких спілкуванню відводиться основна роль. У філософських дослідженнях помітнішим стає поворот до дійсності мови, досліджуються мовні та знакові системи на рівні логіки (Б. Рассел, Л. Вітгенштайн), лінгвістики (Ф. де Соссюр), семіотики (Ч. Морріс). Г. П. Грайс розробив принцип кооперації та теорію імплікатур, пояснюючи, як люди досягають взаєморозуміння через припущення про співпрацю. Ю. Габермас запропонував модель **К.**, спрямованої на взаєморозуміння, як основу для демократії та етики. М. Гайдеггер пов'язував **К.** з розкриттям буття через мову, яка є «домом буття». М. Фуко підпорядковував **К.** дискурсам влади, що формують її сенс і знання. Філософські концепції постмодернізму акцентують увагу на **К.** як на процесі, що повинен сприяти переправленню від одного до іншого суб'єкта тотожності певного позначеного об'єкта, певного смислу або концепту.

Поняття і сутність **К.** є центральними для філософії мови, соціології, психології, інформаційних технологій. Вони формують суспільні відносини та культуру, є основою соціальних зв'язків.

КОНСЕНСУС – 1) поняття практичної філософії та конфліктології, досягнення балансу інтересів на ґрунті загального порозуміння щодо певних ідей, цінностей чи рішень.; 2) у філософії науки – погодження наукового співтовариства щодо інтерпретації тих чи інших концептуальних положень або емпіричних даних. У дискурсивній етиці (Ю. Габермас) **К.** досягається через раціональний діалог в «ідеальній мовленнєвій ситуації», де всі учасники рівні й орієнтовані на істину. На думку Дж. Ролза **К.** можливий через «вуаль невідання», коли люди домовляються про принципи справедливості, не знаючи свого місця в суспільстві. Для постмодернізму (Ж.-Ф. Ліотар) **К.** часто неможливий через множинність наративів і культурних відмінностей. **К.** є основою деліберативної демократії, де рішення приймаються через відкрите обговорення. Він важливий для демократії, етики, соціального управління, де протистоїть конфліктам і авторитаризму.

КОНСТРУКТИВІСТСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВА – система доводів філософсько-правової теорії амер. філософа та правника Р. Дворкіна (1931–2013), що виходить із розуміння права як «інтерпретуючого»,

посилається на висновки інституціональної історії правової системи, а також ґрунтується на політичній легітимізації конкретної правової традиції, яка втілена у доступному матеріалі, взятому із минулого досвіду. Саме це і трактується у висновках вченого як моральні принципи правової системи («право як чесність» або «цілісність»), а право та мораль пов'язані між собою (на відміну від позитивістської байдужості до моралі), але епістемічно, подібно до їх зв'язку у концепціях «природного права». Розглядає правові норми та інститути як соціальні конструкти, створені через домовленості, культурні та історичні контексти, а не як об'єктивно існуючі чи природні явища. Право не є універсальним чи вічним, а формується в процесі соціальної взаємодії, відображаючи цінності, потреби та домовленості певного суспільства. В практичній діяльності судді інтерпретують правові норми, враховуючи моральні принципи та соціальний контекст, створюючи «найкращу» інтерпретацію права, яка відповідає справедливості. **К. і. п.** розглядає право як динамічний процес, що розвивається через діалог, судову практику та суспільні зміни, а не як статичну систему правил. У філософському контексті конструктивізм у праві пов'язаний із соціологічною юриспруденцією та правовим реалізмом, які підкреслюють роль суспільства у формуванні права. Протистоїть правовому позитивізму (Г. Кельзен), який розглядає право як систему формальних норм, незалежних від моралі чи соціального контексту.

К. і. п. впливає на сучасну юриспруденцію, судову практику та адаптацію права до мінливих суспільних умов. Вона актуальна в контексті глобалізації та міжкультурних правових систем.

КОНФУЦІЙ (латинізована форма імені Кун Фу-цзи) (551/550 – 449 до н. е.) – видатний китайський філософ, педагог і політичний мислитель, творець однієї з перших зрілих філософських концепцій і засновник конфуціанства – ідейної течії, що проіснувала понад двох тисячоліть, стало основою китайської культури, етики та політики. Народився в царстві Лу (сучасна провінція Шаньдун, Китай). Походив з сім'ї, що належала до бічної гілки колись відомого, але збіднілого роду. Займався самоосвітою, вивчаючи музику, літературу, ритуали та історію. Працював дрібним чиновником, але його прагнення реформувати суспільство через мораль і освіту не знайшло підтримки за життя. У 50 років мандрував Китаєм, проповідуючи свої ідеї, але не досяг високих посад. Повернувшись до Лу, присвятив себе викладанню та редагуванню класичних текстів. Займався редагуванням творів давнини «Ши цзин», «Шу цзин», «Юе цзин», «Лі цзи», розвивав своє вчення, передавав його учням. **К.** приписується складання першого історичного літопису «Чунь цю» («Весни та осені»). Його погляди викладені в зібрані «Лунь юй» («Бесіди та

судження») – запис висловлювань мислителя та його учнів. Вчення **К.** було відповіддю на кризу традиційної ідеології, центральною темою якої були відносини правителя – «вана» і Неба як джерела благодаті – магічної сили «де», завдяки котрій «ван» («Син Неба») упорядковував «Піднебесну» (суспільство). Конфуціанство стало етичною і соціальною філософією, що наголошує на гармонії, моральності та правильному управлінні. Спираючись на давні традиції, **К.** розробив концепцію ідеальної людини, якій притаманні гуманність, почуття обов'язку, повага до старших, любов до людей, скромність, справедливість, стриманість тощо. Проповідуючи ідеальні стосунки між людьми, в сім'ї та в державі, **К.** виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Звідси його теорія «виправлення імен» – встановлення відповідності між іменем і дійсністю: «син повинен бути сином, батько – батьком, підлеглий – підлеглим і правитель – правителем». Поняття «жень» – гуманність означає вибудовування відносин між людьми у суспільстві в дусі солідарності, аналогічно родинній близькості членів сім'ї. Правильна поведінка передбачає постійний самоконтроль і самообмеження, підпорядкування культурній нормі, без якої неможлива усталена соціальність. Конфуціанство вважало основою соціального устрою моральне самовдосконалення індивіда й дотримання норм етикету, проголошувало владу правителя священною, а метою державного управління – інтереси народу. Вважав, що держава має керуватися моральними принципами, а правитель – бути прикладом чесноти. Він критикував тиранію і виступав за освіту як засіб удосконалення суспільства. Наголошував на навчанні, саморозвитку та вихованні моральних якостей. Його школа була відкрита для всіх, незалежно від походження.

Конфуціанство має деякі риси, спільні з релігією – культ предків, ритуали, жертвопринесення. Вчення **К.** просякнuto духом збереження традицій. Конфуціанство стало основою китайської культури, вплинувши на етику, освіту, політику в Китаї, Кореї, Японії, В'єтнамі. Воно формувало суспільний порядок, зокрема через систему державних іспитів для чиновників у Китаї. У ХХ столітті конфуціанство критикували за консерватизм (наприклад, під час Культурної революції), але нині воно відроджується як основа азійських цінностей.

КОРДОЦЕНТРИЗМ (лат. *cors* або *cordis* – серце) – 1) філософсько-світоглядний принцип домінації емоцій, почуттів, ірраціональних сердечних потягів над логіко-дискурсивним мисленням; 2) «філософія серця» як антропологічна й гносеологічна парадигма української філософії та менталітету (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш, П. Юркевич та ін.). Основні філософські

напрямки **К.**: 1) психологічна школа (І. Мірчук, О. Кульчицький) розглядає український **К.** як вираження національного менталітету, де емоційно-почуттєва сфера переважає над раціональною. Ця інтерпретація часто критикується як спрощена, оскільки зводить **К.** до ірраціональності; 2) культурологічна школа відкидає ідею єдиної причини (менталітету) і розглядає **К.** як вчення про цілісну людину, де дух (серце) об'єднує тіло і душу, відіграючи провідну роль у формуванні особистості. Ця інтерпретація спирається на християнську антропологію та святоотцівську традицію; 3) філософія серця – термін, популяризований П. Юркевичем – наголошує на серці як центрі людського буття, що поєднує розум, волю та почуття (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Куліш). Філософсько-теософський **К.** робить акцент на творенні «істинної людини», яка керується духом, афективно-волюнтаристичний **К.** ґрунтується на циркуляції любові та вольових зусиль у соціальних відносинах. У європейській філософії ідеї **К.** поділяли Б. Паскаль («серце має свої закони, яких розум не знає»), німецькі пієтисти, романтики (Ф. фон Гарденберг) та частково Л. Фейєрбах. Український **К.** вирізняється акцентом на цілісність людини та духовність, що робить його унікальним у світовій філософії.

К. став основою української духовності, впливаючи на літературу, мистецтво, етику. Він підкреслює емоційну та духовну природу людини, протистоячи суто раціоналістичним підходам.

КОСМІЗМ (грец. *kosmos* – організований світ) – філософська течія, що виникла наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, яка розглядає людину як частину космосу і наголошує на її активній ролі у Всесвіті, гармонії природи, науки та духовності. **К.** бачить людину як співтворця космічної еволюції, здатного через розум, науку і технології впливати на Всесвіт. В. Вернадський розвинув концепцію ноосфери – сфери розуму, де людська діяльність трансформує біосферу і космос. **К.** має релігійні (православні) та містичні елементи, поєднуючи ідеї безсмертя, єдності людини з космосом і етичної відповідальності. У філософському контексті **К.** пов'язаний із пантеїзмом, ідеями Г. Гегеля про розвиток духу та слов'янофільством. Протистоїть механістичному матеріалізму, наголошуючи на духовно-космічній єдності.

К. вплинув на розвиток філософії, літератури, космонавтики та екологічної думки. Його ідеї актуальні в дискусіях про космічні технології та етику освоєння космосу.

КОСМОЛОГІЯ (грец. *kosmos* – порядок, *logos* – вчення) – наука і філософська дисципліна, що досліджує походження, структуру, еволюцію та

майбутнє Всесвіту, вчення про Космос як ціле, його структуру і принципи існування. Платон і Аристотель описували космос як упорядкований, гармонійний світ із Землею в центрі (геоцентризм). М. Кузанський запропонував ідею нескінченного Всесвіту без центру, передбачивши геліоцентризм. І. Кант висунув гіпотезу про походження Всесвіту з туманності. Сучасна **К.** базується на теорії Великого вибуху (близько 13,8 млрд. років тому), теорії розширення Всесвіту (Е. Габбл), загальній теорії відносності А. Ейнштейна.

К. поєднує філософію, фізику, астрономію, впливаючи на розуміння місця людини у Всесвіті та філософські питання про час, нескінченність і причинність.

КОСМОС – категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповнений краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на противагу хаосу. У сучасній філософії та науці **К.** – це упорядкований Всесвіт, що включає всі фізичні об'єкти (зірки, планети, галактики) та їхні взаємодії. В античній філософії (Геракліт, Платон) **К.** – це гармонійний, упорядкований світ, протилежний хаосу. Геракліт пов'язував його з Логосом. Філософи-піфагорійці вважали космос гармонією сфер, де небесні тіла створюють «музику сфер». Для М. Гайдеггера **К.** – це не лише фізична реальність, а й простір буття, що розкривається через мову і людський досвід.

Поняття **К.** об'єднує наукові, філософські та релігійні уявлення про Всесвіт, впливаючи на космізм, етику освоєння космосу та екзистенціальні питання.

КОТЕРМАК (ДРОГОБИЧ) Юрій (бл. 1450 – 1494) – відомий український вчений, астроном, астролог та філософ, перший український доктор медицини, автор першого українського друкованого (латинською мовою) твору, гуманіст і поет епохи Відродження, ректор Болонського та професор Краківського університету, в якому його лекції слухав М. Коперник. Народився в Дрогобичі (Руське воєводство, Королівство Польське, нині Львівська область, Україна) в сім'ї солевара М. Доната. Здобув початкову освіту в парафіяльній школі при церкві Св. Юра в Дрогобичі, потім навчався у ліцеї у Львові. У 1468–1469 рр. вступив до Ягеллонського університету в Кракові, де в 1470 р. отримав ступінь бакалавра, а в 1473 – магістра. Згодом продовжив навчання в Болонському університеті (Італія), де здобув ступінь доктора медицини (1482) та доктора філософії. У 1481–1482 рр. обіймав посаду ректора Болонського університету (факультет медицини та вільних мистецтв),

що було значним досягненням для вихідця з Русі. Викладав астрономію та медицину в Болонському та Краківському університетах. У 1483 р. опублікував працю «Прогностична оцінка поточного 1483 року» – першу друковану книгу, написану вихідцем з українських земель. Це був астрологічний прогноз, який містив астрономічні спостереження та передбачення. Висловлював впевненість у пізнавальних здібностях людського розуму, завдяки якому як головному критерію істинності можна осягнути світ. Пропагував неоплатонівську ідею космічної любові, якою сповнений Всесвіт. Був представником гуманізму Відродження, поєднуючи раціональний підхід до природи з ідеями християнської філософії. Він розрізняв «філософію надприродного» (релігійну віру) та «філософію природи» (раціональне пояснення явищ). Його астрономічні праці передбачали ідеї геліоцентризму, що могло вплинути на М. Коперника. Як гуманіст, наголошував на цінності освіти, людської гідності та раціонального пізнання.

К. став символом інтелектуального внеску українців у європейську науку епохи Відродження. Його діяльність у Болоньї та Кракові сприяла популяризації астрономії та медицини.

КРЕАЦІОНІЗМ – релігійне вчення та філософсько-теїстична концепція створення світу Богом із нічого, творчим надприродним актом і згідно Свого задуму; притаманне монотеїстичним релігіям (юдаїзму, християнству, ісламу). Основні напрями: 1) буквальний **К.**: світ створений буквально за шість днів, як описано в Книзі Буття (поширений серед деяких протестантських груп); 2) староземельний **К.**: визнає наукові дані про вік Землі (4,5 млрд років), але вважає, що Бог керував еволюцією чи створив життя; 3) інтелігентний дизайн: стверджує, що складність життя (наприклад, ДНК) свідчить про розумного творця, не обов'язково пов'язаного з релігією. **К.** протистоїть еволюційній теорії Дарвіна та матеріалістичним поглядам. Його ідеї перегукуються з телеологічними аргументами (Ф. Аквінський, В. Пейлі), що бачать у природі мету і дизайн. Наукова спільнота відкидає **К.** через брак емпіричних доказів і ненауковий характер. Однак, **К.** має вплив на освіту (особливо в США), етику та філософію релігії.

КРИМСЬКИЙ Сергій Борисович (1930, Бахмут – 2010, Київ) – провідний український філософ, культуролог, представник Київської філософської школи, член-кореспондент НАН України, член Нью-Йоркської академії наук. Зосередився на вивченні феномену софіанства та проблеми другого духовного народження людини. Досліджував філософію культури, філософську антропологію, українську культуру, розвиваючи концепції, що не

втратили актуальності й сьогодні. Його спадщина включає понад 200 наукових праць, серед яких чотиритомне зібрання творів: «Лекції. Статті. Інтерв'ю», «Логіка. Методологія. Наука», «Пізнання. Духовність. Культура», «Людина. Софіанство. Історія».

КРИТИЧНИЙ РАЦІОНАЛІЗМ – напрям західної філософії ХХ ст., стрижнем якого є ідея раціональності як домінуючої цінності; методологічна програма демаркації сфери раціонального (науки) від ірраціоналізму та демагогії (псевдонауки, метафізики, ідеології тощо); обґрунтування гіпотетико-дедуктивної моделі наукового дослідження. Розроблений К. Поппером, який наголошує на критичному аналізі знань і теорій через їхню перевірку та спростовність. Основні ідеї **К. р.**: 1) фаллібілізм: усі знання є гіпотетичними і можуть бути спростовані. Істина не досягається остаточно, але наближається через критику; 2) спростовність (фальсифікованість): наукова теорія є такою, якщо може бути перевірена і потенційно спростована; 3) критика індукції: відкидає індукцію як ненадійний метод, пропонуючи замість неї гіпотетико-дедуктивний метод. К. Поппер застосовував **К. р.** до політики, виступаючи за демократію і критику авторитарних ідеологій.

К. р. сформував сучасну філософію науки, методологію, політичну філософію, підкреслюючи важливість відкритості до критики.

КСЕНОФЕМІНІЗМ – політичний проєкт колективу Л. Кубонікс, що поєднує фемінізм із прометеївським підходом до технологій. Ксенофеміністи виступають за «гендерний аболіціонізм» через проліферацію гендерних відмінностей – «Нехай розквітне сто статей!» – з метою позбавлення гендеру його соціальної значущості. Центральним є поняття «антинатуралізму»: технонаука розглядається як засіб розширення людської свободи через свідоме втручання в так звану «природу». **К.** стверджує «політику відчуження», відкидаючи романтизацію безпосередності та автентичності на користь технологічного опосередкування як емансипаторської стратегії.

КУЗАНСЬКИЙ Микола (справжнє ім'я – Кребс) (1401–1464) – нім. філософ, теолог, кардинал, математик і астроном, відомий мислитель епохи Відродження, останній схоласт та перший гуманіст, раціоналіст, богослов, кардинал римокатолицької церкви, вчений-природодослідник. Народився в місті Куза (Німеччина). Вивчав право, теологію та філософію в Гейдельберзькому, Падуанському та Кельнському університетах. Здобув ступінь доктора канонічного права. Став кардиналом католицької церкви у 1448 р. **К.** поєднував середньовічну схоластику з гуманізмом Відродження,

зкладаючи основи для нової філософії та науки. Розум людини трактував як божественну космічну силу, здатну сприяти «розгортанню» Бога у природі. У пізнанні вирізняв відчуття (*sensus*), розсудок (*ratio*) та розум (*intellectus*) як пізнавальні можливості людини. Його формула «співпадіння протилежностей» (*coincidenca oppositorum*), що ґрунтувалась на математичних висновках, свідчила про діалектичні здогадки. Стверджував, що істина перебуває за межами людського розуму, а протилежності (скінченне і нескінченне, Бог і світ) збігаються в Абсолюті (Богові). Людське знання обмежене, але через «вчене незнання» (усвідомлення меж пізнання) людина наближається до Бога. Відкидав геоцентричну модель Птолемея, стверджуючи, що Всесвіт не має абсолютного центру чи меж. Це передбачало появу ідей М. Коперника, Дж. Бруно, Г. Галілея. Вважав, що Земля рухається, а Всесвіт є нескінченним і гармонійним. Наголошував, що людське знання є лише наближенням до істини, а не її повним осягненням, а математика відіграє ключову роль у пізнанні, оскільки відображає гармонію світу. Виступав за релігійну толерантність, вважаючи, що різні релігії є різними шляхами до єдиного Бога. Поєднував містицизм із раціональним підходом, впливаючи на гуманістичну думку. Як гуманіст, **К.** сприяв розвитку ідей релігійної толерантності та раціонального підходу до віри.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* – обробіток, облагородження) – сукупність усіх видів перетворюючої діяльності людини та її результати; сукупність досягнень суспільства у сфері матеріального та духовного розвитку; комплексна система символів, цінностей, норм, традицій, знань і практик, що формують спосіб життя суспільства чи групи. **К.** невід’ємна від людини та її творчої діяльності у всіх сферах буття і свідомості. Така діяльність людини як суб’єкта **К.** спрямована на творче перетворення дійсності і складається із процесів опредмечення (створення цінностей, норм, знакових систем тощо) і розпредмечення (осягнення цінностей) **К.** та їх використання в ході практичної діяльності). Важливе значення для осмислення сутності феномена **К.** має проблема розрізнення і співідесення **К.** і цивілізації, **К.** і суспільства, **К.** і ментальності. На думку Г. Гегеля, **К.** є проявом Абсолютного Духу через мистецтво, релігію, філософію. Е. Гуссерль вважає, що **К.** досліджується через феноменологічний аналіз «життєвого світу». Е. Кассіре́р розглядає **К.** як систему символів (мова, міф, мистецтво), що створюють людську реальність. М. Фуко стверджував, що **К.** формується через дискурси влади, що визначають знання і поведінку. **К.** забезпечує соціальну солідарність через спільні цінності (Е. Дюркгейм) і пов’язана з релігійними та економічними цінностями (М. Вебер).

К. сьогодні не лише сфера універсальних духовних і матеріальних напрацювань людства, спільних для всіх людей цінностей, норм і знань. Це локальний спосіб буття людей, їх повсякденний життєвий світ, який створюється природно-історично. У цьому розумінні **К.** визначає особисті переживання людей, розуміння смислу життя, відчуття рішучості й страху смерті, людські добродетності тощо.

Л

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ (або філософія мови) – напрям в аналітичній філософії, який виник у 30-ті роки ХХ ст. у Великобританії (Г. Райл (1900–1976), Дж. Остін (1911–1960), Л. Ф. Стросон (нар. 1919 р.), Дж. Уїсдом (1904–1993)), поширився у США (М. Блек 1909–1988), Австралії та скандинавських країнах. Основне завдання філософії вбачає у реформуванні мови відповідно до певної логічної норми та детальному аналізу реального використання розмовної мови з метою подолання непорозумінь, що виникають внаслідок неправильного використання мови. Послідовники ранньої **Л. ф.** для подолання непорозумінь використовували детальний опис природних (парадигмальних) способів використання слів та виразів, включення слів у контексти людської комунікації («мовні ігри»), визнавали критерієм осмисленості наявність антитези кожному використовуваному слову, не закликаючи до «удосконалення» природної мови. Згодом у межах **Л. ф.** сформувались дві школи: перша (Дж. Уїсдом) зблизилась у своїх висновках з філософією психоаналізу; інша (оксфордська школа «повсякденної мови») працювала над створенням позитивної концепції мовної діяльності, ввела у науковий обіг новий категоріальний апарат аналізу мовної комунікації («теорія мовних актів» Дж. Остіна), описувала способи вживання психологічних понять (Г. Райл), виявляла «концептуальну схему» мови та пізнання (Л. Ф. Стросон). У 60-ті рр. ХХ ст. відбулось зближення проблематик та дослідницьких підходів **Л. ф.** та низки напрямків сучасної лінгвістики.

Л. ф. зосереджується на аналізі мови як ключового інструменту розуміння філософських проблем. Вона розглядає мову не лише як засіб комунікації, а як основу мислення, знання та реальності. Філософські проблеми часто виникають через неправильне використання мови або її неоднозначність. Аналіз мови може розв'язати чи переформулювати ці проблеми. У «Логіко-філософському трактаті» (1921) Л. Вітгенштейн стверджував, що структура мови відображає структуру реальності, а філософія має прояснювати значення висловлювань. У 1953 р. перейшов до ідеї «мовних ігор», наголошуючи, що значення слів залежить від їхнього використання в конкретних соціальних

контекстах. **Л. ф.** є частиною аналітичного підходу, де мову аналізують через логіку та семантику (Б. Рассел, Г. П. Грайс). Оксфордська школа «філософії повсякденної мови» (Дж. Остін, Г. Райл): досліджувала, як повсякденна мова формує філософські концепції, наприклад, через аналіз мовленнєвих актів. **Л. ф.** протистоїть метафізичним спекуляціям, пропонуючи замість них аналіз мовних конструкцій. Вона пов'язана з герменевтикою (Гадамер), яка також досліджує мову, але через інтерпретацію текстів і культурного контексту.

Л. ф. змінила підхід до філософії, зробивши його більш аналітичним і практичним.

ЛІНГВІСТИЧНИЙ ПОВОРОТ – зміна парадигми у філософії ХХ століття, коли мову почали розглядати як центральний об'єкт філософського аналізу, а не лише інструмент для вираження ідей (Ю. Габермас). **Л. п.** ознаменував перехід від метафізики та онтології до аналізу мови як основи мислення і знання. Його основою стали ідеї Л. Вітгенштайна, який стверджував, що межі мови є межами світу, показав, що значення слів залежить від їхнього контекстуального використання. Основи логічного аналізу мови заклали Г. Фреге і Б. Рассел, що вплинуло на розвиток аналітичної філософії. Дж. Остін і Г. П. Грайс розвинули теорії мовленнєвих актів та імплікатур, підкреслюючи прагматичний аспект мови. Р. Рорті систематизував цю ідею, стверджуючи, що філософія має зосередитися на мові, а не на пошуку абсолютних істин. **Л. п.** протистоїть традиційній метафізиці і пов'язаний із аналітичною філософією та постмодернізмом (Ж. Дерріда, М. Фуко), де мову розглядають як конструктор реальності. Він також перегукується з герменевтикою (М. Гайдеггер, Г.-Г. Гадамер), яка акцентує на мові як засобі розуміння буття.

Л. п. змінив філософію, зробивши її більш аналітичною, і вплинув на лінгвістику, семіотику, культурологію, соціологію.

ЛОГІКА (грец. *logos* – слово, розум, міркування) – філософська і наукова дисципліна, що досліджує закони, форми і методи правильного мислення, а також принципи побудови достовірних суджень і висновків; вивчає умови, за яких знання набуває значення істини; хід міркувань, умовиводів; розумність, внутрішня закономірність, обусловленість будь-чого; досліджує структуру аргументів, умовиводів (дедукція, індукція, аналогія) і принципи, що забезпечують їхню істинність. Аристотель, як засновник формальної **Л.**, розробив силогістику, де визначив закони ідентичності, несуперечності та виключеного третього. Схоласти середньовіччя (Ф. Аквінський, Д. Скот) розвинули **Л.** в контексті теології. У Новий час Г. В. Ляйбніц заклав основи

математично́ **Л.**, розглядаючи її як універсальну мову. І. Кант вважав **Л.** апріорною наукою про форми мислення. **Л.** в сучасній філософії часто пов'язують з мовою. Л. Вітгенштейн у «Логіко-філософському трактаті» стверджував, що межі мови є межами світу, а А. Тарський розробив теорію істини для формальних мов. Види **Л.**: 1) класична (двійкова); 2) некласична (багатозначна, модальна, інтуїціоністська); 3) математична; 4) діалектична (Г. Гегель); 5) неформальна (аналіз аргументів у повсякденній мові).

Л. є основою для філософії, математики, комп'ютерних наук, лінгвістики, штучного інтелекту. Вона допомагає структурувати мислення, уникати помилок і розвивати наукові теорії.

ЛОГОС (грец. *logos* – слово, розум, закон, порядок) – термін античної філософії, засвоєний сучасною думкою. У широкому розумінні **Л.** – це багатозначна філософська категорія, що позначає універсальний принцип, розум, слово або порядок, який структурує реальність. **Л.** несе в собі гносеологічний, онтологічний, аксіологічний смислові відтінки. Зазначений термін вживався уже Гераклітом. Для Геракліта, а пізніше і стоїків **Л.** – одночасно закон, розум, слово, моральна норма, першооснова, універсальний закон, що керує космосом і забезпечує єдність протилежностей; божественний розум, що пронизує Всесвіт, надаючи йому гармонію і сенс. Поняття **Л.** – посередника між Богом і світом, що поєднує іудейську теологію з грецькою філософією – можна виявити у Філона Александрійського. В християнському вченні **Л.** – творче слово Бога, асоційоване з самим Богом або його іпостасями; вічний абсолютний розум, втіленням якого є Христос; це явлення Бога в одкровенні («На початку було Слово»). В ідеалістичній філософії Г. Гегеля **Л.** – світовий розум, внутрішній смисл (принцип, причина, підстава) речі або явища, який проявляється через діалектичний розвиток Абсолютного Духу в історії. **Л.** пов'язаний із раціоналізмом, оскільки він уособлює розум і порядок. У герменевтиці та лінгвістичній філософії **Л.** розглядається як основа мови, що структурує мислення і реальність.

Л. є ключовим для метафізики, космології, теології, філософії мови. Він впливає на розуміння гармонії, істини та комунікації.

ЛОГОЦЕНТРИЗМ – 1) фундаментальне, стрижневе значення певного тексту для тієї чи іншої культури, світогляду або способу мислення; 2) у постмодерній філософії поняття на позначення парадигми західної філософії та культури Модерну, що спиралася на ідеї лінійного детермінізму, пізнавальних об'єктивних закономірностей, іманентної логіки буття, наративи Розуму, Істини, Логосу тощо. Термін, введений Ж. Дерріда у постструктуралізмі та

деконструкції, описує західну філософську традицію, яка приписує мові (особливо усному слову) і розуму центральне місце у формуванні реальності та істини. **Л.** передбачає віру в існування абсолютного центру істини чи сенсу, який виражається через Логос (слово, розум). Напр., у Платона це світ ідей, у християнстві – Слово Боже. **Ж. Дерріда** критикував **Л.** за перевагу усного мовлення над письмом, вважаючи, що це створює ілюзію «присутності» істини, стверджував, що сенс у мові є плинним і залежить від відмінності та відтермінування, а не від фіксованої істини. У філософському контексті **Л.** протистоїть постмодернізму, який відкидає універсальні істини на користь множинності сенсів.

Критика **Л.** вплинула на розвиток постмодернізму, літературознавства, культурології, деконструкції текстів, підкреслюючи відносність сенсу і роль мови.

ЛУКАШ з Нового Міста (бл. 1493–1494 – 1542) – український філософ, педагог, один із ранніх представників українського гуманізму. Народився в селі Нове Місто поблизу Самбора (нині Старосамбірський район Львівської області, Україна). Походив з русинської (української) родини і здобув освіту в Ягеллонському університеті в Кракові (1513–1515), доцент філософії, магістр вільних мистецтв. Працював викладачем філософії у Краківському університеті. Критикував сліпе поклоніння авторитету Аристотеля і наголошував, що людина є частиною природи і має право на задоволення земних потреб. Пропагував античну філософію та етику, підтримував ідею гармонійного розвитку душі і тіла, вважаючи, що рушійною силою історичного розвитку є діяльні, творчі та високоосвічені люди. Серед його творів – перший у Європі підручник з епістолографії (мистецтва написання листів) Також автор філософського трактату, який залишився неопублікованим. Його ідеї вплинули на розвиток гуманістичної думки в Україні та Східній Європі, зробивши **Л.** важливою фігурою в історії української філософії.

ЛУКРЕЦІЙ (Тіт Лукрецій Кар) (бл. 99–55 рр. до н. е.) – давньоримський поет та філософ, послідовник епікуреїзму, автор філософсько-дидактичного трактату «Про природу речей», у якому подано всебічний опис епікурівської системи світобачення та здійснено аналіз сутності джерел, структури і процесів розвитку суцього на основі атомарного вчення, що у майбутньому сприяло формуванню ключових основ для розвитку наукового знання. **Л.** стверджував, що Всесвіт складається з атомів і порожнечі, які рухаються за природними законами, без втручання богів. Боги існують, але не впливають на світ, що звільняє людину від страху перед ними. Мета життя – досягнення атараксії

(спокою душі) через уникнення страждань і помірне задоволення природних потреб. Закликав позбутися страху перед смертю, стверджуючи, що душа смертна і після смерті розпадається, як тіло. Критикував релігійні забобони, вважаючи їх джерелом страху і страждань.

Філософські висновки **Л.** стали основою формування поглядів низки філософів, зокрема П. Гассенді, А. Бергсона, Г. Спенсера, А. Уайтхеда та П. Тейяра де Шардена.

ЛЮДИНА – центральна категорія філософії, що позначає біологічну, соціальну, духовну та екзистенціальну природу *Homo sapiens*. Платон і Аристотель бачили **Л.** як поєднання душі і тіла. Аристотель визначив людину як «політичну тварину», що живе в суспільстві. У християнстві людина – образ Божий, що має свободу волі і відповідальність (Августин, Фома Аквінський). І. Кант розглядав **Л.** як автономний суб'єкт, що діє за моральним законом. Для екзистенціалізму (Ж.-П. Сартр, А. Камю **Л.** створює себе через свободу вибору, живучи в абсурдному світі без наперед заданого сенсу. З точки зору філософської антропології (А. Гелен, Г. Плеснер), **Л.** – «недостатня істота», яка компенсує біологічні обмеження через культуру і технології. Постмодернізм (М. Фуко) розглядає **Л.** як конструкт, сформований дискурсами влади.

Концепція **Л.** є основою для етики, антропології, психології, соціології, політики. Вона формує уявлення про права, гідність, сенс життя.

ЛЮДСТВО – цілісна сукупність всіх людей на Землі; всі покоління істот, що належать до біологічного виду *Homo sapiens* і є генетично, культурно та інформаційно пов'язаними; єдиний відомий сучасній науці колективний носій розуму і культури, суб'єкт глобальної соціальної діяльності; сукупність усіх людей як історичної, соціальної та культурної спільноти, що розвивається в часі та просторі.

Поняття **Л.** є одним з ключових для філософії історії, етики, глобалістики, політики.

ЛЬВІВСЬКО-ВАРШАВСЬКА ШКОЛА ФІЛОСОФІЇ – впливова школа аналітичної філософії, що діяла в Польщі та Україні наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. Відома своїм внеском у логіку, філософію мови, епістемологію та методологію науки. Заснована К. Твардовським у Львові. Твардовський навчався у Відні під керівництвом Ф. Brentano, що вплинуло на його аналітичний підхід. Основні центри: Львівський і Варшавський університет. Основними представниками школи були: К. Твардовський (розробив теорію дій і продуктів, наголошуючи на чіткості понять і аналізі

мови); Я. Лукасевич (створив багатозначну логіку (трьохзначну) і польську нотацію для логічних виразів; С. Лесьневський (розробив системи логіки (прототетика, онтологія, мереологія); А. Тарський (створив семантичну теорію істини і вніс значний вклад у математичну логіку); К. Айдукевич (розвинув теорію семантичних категорій і радикальний конвенціоналізм). Вони робили акцент на вивченні формальної логіки, чіткості понять і аналізі мови, що протистояв метафізичним спекуляціям. Школа поєднувала емпіризм із раціоналізмом, впливаючи на логічний позитивізм і аналітичну філософію. Досліджувала проблеми істини, значення, логічних парадоксів, методології науки. Школа зробила значний внесок у сучасну логіку, семантику, філософію науки. Вплинула на Віденський гурток, аналітичну філософію (Л. Вітгенштейн, Б. Рассел) і розвиток комп'ютерних наук.

М

МАКРОКОСМОС І МІКРОКОСМОС (макрокосм і мікрокосм) – у філософії поняття, що відображають глибинний зв'язок і спорідненість неосяжного універсуму, Всесвіту і людини (або іншої живої істоти) як його частки; одночасно метафора складності духовної організації та внутрішнього світу людини-мікрокосму. Ця концепція передбачає, що мікрокосмос відображає структуру, закони чи принципи макрокосмосу. У античній філософії (Піфагор, Платон) вважалося, що людина (мікрокосмос) є відображенням космосу (макрокосмосу). Напр., гармонія людської душі відповідає гармонії космічних сфер. У християнській філософії (Августин, Фома Аквінський) людина як мікрокосмос розглядалася як образ Божий, що відображає божественний порядок Всесвіту (макрокосмосу). Парацельс і М. Кузанський підкреслювали аналогію між людиною і космосом, де тіло, душа і розум відповідають фізичним, духовним і божественним аспектам Всесвіту. У даосизмі та індуїзмі (напр., у вченні про чакри) мікрокосмос людини пов'язаний із макрокосмосом через енергії чи принципи (інь-янь, п'ять елементів). Ця концепція перегукується з ідеєю Логосу (Геракліт), який об'єднує космос і людину через універсальний закон. У герметизмі принцип «як нагорі, так і внизу» підкреслює єдність макро- і мікрокосмосу.

Концепція вплинула на філософію, космологію, антропологію, мистецтво і містику. Вона актуальна в сучасних дискусіях про зв'язок людини з природою і Всесвітом (екологія, космізм).

МАРКУЗЕ Герберт (1898–1979) – нім.-амер. філософ, соціолог, культуролог і політичний теоретик, представник Франкфуртської школи

філософії. Народився у єврейській сім'ї у Берліні. Вивчав філософію у Фрайбурзькому університеті (Німеччина) під керівництвом Е. Гуссерля та М. Гайдеггера, працював в інституті соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні разом з Т. Адорно та М. Горкгаймером, знаходився під впливом філософських поглядів фрейдизму та марксизму. Емігрував до США (1933), де заснував Нову школу соціальних наук у Нью-Йорку, досліджував проблеми психології колективу та особистості. Викладав у Колумбійському, Гарвардському, Брендейському університетах і Університеті Каліфорнії в Сан-Дієго. У своїх філософських поглядах поєднував фрейдизм, екзистенціалізм і критичну теорію, аналізуючи сучасне суспільство і пропонуючи радикальну критику капіталізму. У книзі «Одновимірна людина» (1964) стверджував, що розвинене індустріальне суспільство (капіталістичне чи соціалістичне) створює «одновимірну» людину, інтегровану в систему через хибні потреби, маніпуляцію мас-медіа і споживацьку культуру. Це пригнічує критичне мислення і революційний потенціал. Критикував капіталізм і радянський комунізм за нові форми соціального контролю через технології, медіа і бюрократію. Переосмислив ідеї З. Фрейда, стверджуючи, що репресивність цивілізації не є неминучою, а пригнічення інстинктів пов'язане з історичними формами суспільного гніту, які можна подолати через революційні зміни. Вважав, що традиційний пролетаріат втратив революційний потенціал через інтеграцію в капіталістичну систему. Натомість покладав надії на маргіналізовані групи (студенти, меншини, аутсайтери), які не інтегровані в суспільство. Його ідеї надихнули «Нові ліві» та студентські рухи 1960-х. Закликав до радикального заперечення репресивної системи через культуру, мистецтво і революцію, щоб відновити свободу і творчий потенціал людини.

М. став іконою контркультури 1960-х, вплинувши на студентські рухи, сексуальну революцію і сучасну політику ідентичності. Його ідеї про політкоректність і позитивну дискримінацію залишаються актуальними. Залишив спадщину у філософії, соціології, культурології, поєднуючи психоаналіз з екзистенціалізмом.

МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО – поняття сучасної соціальної філософії, що використовується для позначення певних специфічних рис сучасного суспільства (індустріалізація, урбанізація, стандартизація виробництва, масове споживання, бюрократизація суспільного життя, розповсюдження засобів масової інформації, переважають стандарти і цінності масової культури), де індивідуальність розчиняється в масі, а поведінка, цінності і культура формуються через масові інститути (медіа, промисловість, держава). Джерелами теорії М. с. стали погляди представників соціально-політичної

думки XVIII–XIX ст., зокрема французького вченого А. де Токвіля, який використовував такі доводи для критики буржуазного суспільства, звинувачуючи його в обмеженні свободи та нерівноправності. Х. Ортега-і-Гассет вважав, що маси, позбавлені індивідуальності, домінують у суспільстві, що призводить до культурного занепаду і втрати елітарних цінностей. Для філософів франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горкгаймер) **М. с.** є об'єктом маніпуляцій через «культурну індустрію» (кіно, радіо, реклама), яка стандартизує смаки і пригнічує критичне мислення. З точки зору Г. Маркузе, **М. с.** створює «хибні потреби», що інтегрують людей у капіталістичну систему, пригнічуючи революційний їх потенціал. У філософському контексті ідея **М. с.** протистоїть індивідуалізму С. К'єркегора та Ф. Ніцше і гуманізму, які підкреслюють унікальність особи; пов'язана з критикою модернізації та глобалізації.

Концепція **М. с.** актуальна для аналізу сучасних медіа, поп-культури, політичного популізму і соціальних рухів.

МАТЕРІАЛІЗМ (лат. *materialis* – речовинний) – філософський напрямок, що визнає об'єктивність навколишнього світу, а матерію єдиною його субстанцією, першоосновою всього сущого. Термін «**М.**» був введений Г. Ляйбніцем. **М.** має різноманітні форми. У сучасній філософській думці цей термін часто замінюється терміном «реалізм». **М.** вважає, що матерія вічна, вона є джерелом розмаїття і єдності всього існуючого. Закони матеріального світу розповсюджуються на весь світ, в тому числі й на суспільство і людину. В області теорії пізнання матеріалісти стоять на позиціях сенсуалізму. Як правило, матеріалістам притаманний соціальний і гносеологічний оптимізм, віра в можливості науки і перетворювальну діяльність людини.

МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ІДЕАЛЬНЕ – фундаментальні характеристики буття, що відображають співіснування процесів і явищ принципово різної природи (фізичних і не-фізичних, об'єктивно існуючих і суб'єктивно існуючих, природних закономірностей і законів мислення, матерії і духу). Тлумачення взаємозв'язку і протилежності матеріального та ідеального є критерієм розрізнення і класифікації філософських систем (матеріалізм, ідеалізм, дуалізм).

МАТЕРІЯ (лат. *materia* – речовина) – філософська категорія для позначення об'єктивної реальності; субстанція, що наділена статусом онтологічної першості відносно свідомості, ідеального; різновид субстанції, однорідне, одноманітне і єдине для всіх предметів і процесів речове начало, яке

не зводиться до будь-якої відомої речовини; об'єктивна реальність, що існує незалежно від людини і людської свідомості і яка відображається нею у відчуттях. Традиційно протиставляється духові, розуму, ідеї, Богу, Благу, Абсолюту тощо.

МАШИННЕ ПОЗАСВІДОМЕ – відповідно до поглядів франц. філософа та психіатра Ф. Гваттарі, які були викладені у роботі «Мова, свідомість і суспільство», різновид людського позасвідомого, сформований у результаті впливу на людину технологічних (семіотичне виробництво мас-медіа, інформатики та телемеханіки) та соціальних машин, які діють у межах людської суб'єктивності, стаючи елементами людських спогадів.

МЕТАТЕОРИЯ (грец. *meta* – після, за, позаду) – різновид теорії, що аналізує різноманітні властивості структури, закономірності, методи та прийоми дослідження, які притаманні іншій теорії, котра трактується як об'єктна або предметна; виконує методологічну функцію щодо певної наукової галузі; застосовується зазвичай під час дослідження логічних теорій (металогіка) та основ математики (метаматематика). Об'єктом дослідження **М.**, як правило, є формальні властивості предметної теорії, внаслідок чого вона попередньо формалізується та представляється у вигляді формального обчислення та формулюється за допомогою метамови. **М.** охоплює сукупність теоретичних положень, які виступають схематичними відображеннями предметної теорії. Поняття **М.** вперше ввів нім. математик Д. Гільберт щодо питань формування програми обґрунтування математики. Низку важливих метатеоретичних висновків було сформульовано відомим амер. математиком та логіком польського походження А. Тарським.

МЕТАФІЗИКА (грец. *meta* і *physika* – після фізики) – 1) так були названі А. Родоським у виданому ним збірнику творів Аристотеля статті, які не мали власної назви і розміщені після трактатів з фізики; 2) область філософії, яка займається абстрактними, далекими від дійсності, граничними проблемами буття і пізнання; 3) вчення про духовні першооснови буття, надчуттєві явища або про сутність світу (душу, Бога, безсмертя, свободу, життя, істину тощо); 4) загальнофілософський метод пізнання, ґрунтований на визнанні сталості, запереченні внутрішнього та зовнішнього взаємозв'язку між предметами та явищами. У філософії Г. Гегеля **М.** – концепція розвитку і метод пізнання, альтернативні діалектиці.

МЕТОД (грец.*metodos* – шлях дослідження, шлях до істини) – спосіб практичного і теоретичного освоєння явищ дійсності з метою побудови та обґрунтування системи знання; порядок дослідження предмета для отримання найбільш повного і відповідного істині результату. **М.** як засіб пізнання є способом відтворення у мисленні досліджуваного предмета. **М.** – це спосіб, підхід, інструмент, який використовує певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет; це засоби аналізу, а також способи перевірки й оцінки теорії. За всього розмаїття конкретних форм наукових **М.** (описових, споглядальних, генетичних, діалектичних, порівняльних тощо) основними видами наукових **М.** є: аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, порівняння, експеримент, спостереження (в т. ч. й самоспостереження). **М.** завжди пов'язаний з теоретичною домінантою, з теорією. Спроби створення універсального наукового **М.**, який би можна було однаково використати у всіх сферах пізнання (методологічний монізм) не увінчалися успіхом. Кожний предмет і кожна область потребує свого **М.**, проблема полягає в забезпеченні поєднання і взаємодії їх в межах конкретної теоретичної побудови.

МЕТОДОЛОГІЯ – 1) філософське вчення про наукові методи пізнання навколишнього світу; 2) область науки, яка вичає загальні та спеціальні методи наукових досліджень; 3) сукупність методів, які використовуються у будь-якій науці; 4) принципи підходу до різних типів об'єктів дійсності і різних класів наукових задач. Змістовний підхід до **М.** спрямований на вивчення структури наукового знання взагалі і наукових теорій зокрема, на вивчення умов та закономірностей розгортання наукових теорій, на визначення критеріїв науковості, на дослідження понятійного каркасу сучасної науки. Формальні аспекти **М.** пов'язані з аналізом формальних і неформалізованих методів дослідження.

МИСЛЕННЯ – процес опосередкованого та узагальненого відображення реальної дійсності в уявах, судженнях, поняттях, найвищий ступінь людського пізнання; фундаментальна властивість розумних істот, творча здатність людини, що включає процеси засвоєння та смислової переробки інформації, цілеспрямованого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, творення нових ідей, проектування моделей практичної і раціонально-пізнавальної діяльності.

МІСТИЦИЗМ – 1) сукупність теологічних та філософських доктрин, які обґрунтовують і описують містичний досвід (напр., ісіхазм, гностицизм,

суфізм, тантризма та ін.); 2) особливий спосіб розуміння і сприйняття світу на засадах інтуїтивізму, алогізму, ірраціоналізму, символізму, поєднаний із практикою психофізичних вправ.

МІФ (грец. *mithos* – оповідь, переказ) – 1) історичний тип світогляду людини, специфічний спосіб пояснення та трактування предметів і явищ, якому притаманне зміщення об'єкта та суб'єкта пізнання, персоніфікація природних сил та наділення їх людськими за характером, але фантастично видозміненими властивостями; 2) поняття філософської системи франц. філософа-постструктураліста та семіотика Р. Барта, що позначає особливу комунікативну систему, повідомлення, трактується як сукупність конотативних позначувань, що формують латентний (прихований) ідеологічний рівень дискурсу.

«МОВНИЙ КАРКАС» – поняття, вжите представником філософії неопозитивізму Р. Карнапом для характеристики засобу та символу розуміння світу на основі визнання твердження про потребу прийняття певної форми мови, а також правил утворення та перевірки речень, їх прийняття або заперечення.

МОВНІ ІГРИ – поняття сучасної посткласичної філософії, що фіксує мовні системи комунікацій, які організовані за певними правилами, порушення яких означає руйнування **М. і.** або вихід за їх межі. Вперше введено англ. філософом – представником аналітичної філософії Л. Вітгенштайном. **М. і.** – найвагоміша форма презентації мови у процесі оволодіння нею (навчання мови, що здійснюється шляхом включення суб'єкта у певні нормативні системи мовних комунікацій) і у процесі мовної динаміки. Теорія **М. і.** знайшла свій розвиток у модальній семантиці та епістемології і філософії постмодернізму. У філософії постмодернізму поняття **М. і.** відображає плюралізм наративних практик у концепції Ж.-Ф. Ліотара, використовується в ідеї Ж. Дерріда про децентрованість тексту, знаходиться в основі концепції «читача» як джерела смислу, оскільки у процесі читання троє (читач, текст та автор) становлять те нескінченне поле для гри письма». Широко застосовується концепція **М. і.** у герменевтиці, а роль гри для «граючої свідомості полягає у розчиненні самої себе у взаємозв'язку рухів» (Г. Гадамер).

МОВНИХ АКТИВ ТЕОРІЯ – система доводів в аналітичній філософії, мета яких полягає у здійсненні концептуального аналізу мови як важливого явища у процесі пізнання. Основоположником **М. а. т.** вважається англ. філософ Дж. Остін (1911–1960), який критично осмислив досвід представників

аналітичної філософії (Г. Фреге, Б. Рассела та Л. Вітгенштайна) та переніс центр досліджень з проблем глибинних структур мови у галузь міжособистісної комунікації, вивчення речового спілкування та взаємодії. Вважав, що єдиний мовний акт має тричленну структуру. Вирізняв: а) локутивний акт (вимову того чи іншого висловлювання у певному сенсі); б) іллокутивний акт (здійснення акту мовлення у межах певної допустимої функції); в) перлокутивний акт (вимова слова або висловлювання, що здійснює вплив на аудиторію), акцентуючи на іллокутивній формі мови.

Відомим популяризатором **М. а. т.** став учень Дж. Остіна амер. філософ Дж. Серл, який розробив нові її засади у роботах «Мовні акти» (1969), «Вислови і значення» (1979), «Інтенціональність» (1983) та пов'язав мовний акт з такою властивістю людської свідомості, як інтенціональність. Репрезентативна здатність мовних актів, яка виявляється у процесі представлення реальної дійсності, розглядається як продовження більш фундаментальної у біологічному плані здатності людини співвідноситись із оточуючим її світом за допомогою ментальних станів, більшість з яких має інтенціональний характер. На відміну від феноменологічної філософії, Серл уважав, що інтенціональність може досліджуватись лише після вивчення властивостей мови, основним структурним елементом якої є цілісний мовний акт.

МОДАЛЬНІСТЬ – категорія філософії, логіки, лінгвістики, інформатики: 1) спосіб, вид буття чи події (категорії модальності – можливість, дійсність, необхідність); 2) семантична категорія, що виражає відношення змісту висловлення до дійсності і мовця до змісту висловленого.

МОДЕРНІЗМ – посткласичний тип філософствування, що допускає можливість плюралістичного моделювання світів та характеризується ідеєю онтологічного плюралізму. Формування **М.** як філософської системи стало можливим завдяки появі комплексу ідей про самодостатність людського розуму, становленню комплексу уявлень про креативну його природу й історичну обмеженість (І. Кант), розвитку позитивістських ідей про контекстуальну природу людського розуму, який здатен трансформувати соціальну дійсність (О. Конт), наявності традиції художнього символізму, що сприяв можливості моделювання можливих видів світів (кубізм, сюрреалізм).

МУР Джордж Едвард (1873–1958) – англ.філософ, родоначальник аналітичної традиції у філософії (разом із Л. Вітгенштайном та Б. Расселом). Освіту здобув у Кембриджському університеті, де познайомився з Б. Расселом,

Тюбінгенському університеті (Німеччина), де прослухав курс лекцій про філософські погляди І. Канта німецького філософа Х. Зігварта. Член Аристотелівського товариства (1898), Британської академії наук (1918). Викладач (1911–1925) та професор (1925–1939) Кембриджського університету, Оксфорду, низки університетів США (1940–1944). Філософська система **М.** характеризувалась трансформацією від ідеалізму до неореалізму. **М.** акцентується на значенні мови у науці та філософії зокрема. Ввів поняття «лінгвістичної філософії». Використовував метод витонченого лінгвістичного аналізу використання слів та словосполучень. Пропагував неореалістичну теорію пізнання, в основі якої була теза про незалежність від свідомості об'єкта пізнання, що дається безпосередньо. Сформулював поняття «чуттєвих даних», з яких складається досвід людини. Доводив існування речей зовнішнього світу, в основі яких є вроджені реалістичні переконання.

Н

НАДІЯ – категорія філософської концепції нім. філософа Е. Блоха (1885–1977), сформульована у праці «Принцип надії» (у 2-х т., 1954–1955), фіксує певний стан суб'єкта у його відношенні до об'єктивної реальності, що не зникає, а лише поступається появі нових своїх проявів. **Н.** використовується для обґрунтування закономірних процесів людського функціонування, спрямованих на задоволення своїх потреб як своєрідний стимул та можливість майбутнього, що розуміється у вигляді «Ще-НеБуття». На думку Е. Блоха, людина приречена жити в умовах нездійснених **Н.**, а дійсність – це процес їх реалізації.

НАРАТИВ (лат. *narrare* – мовний акт) – поняття філософії постмодернізму, що відображає процесуальний бік здійснення розповідного («повідомляю чого») буття, основу функціонування якого становить історія як теоретична сфера наукового знання.

НАТУРАЛІЗМ – сформований у 20–40-х рр. ХХ ст. під впливом ідей еволюціонізму, прагматизму та реалізму в амер. філософській думці напрям, в основі якого є трактування всього суцього на основі розуміння природи як єдиного всеохоплюючого (виключаючи надприродне) начала. **Н.** властиве твердження про універсальність наукових методів, відмова від редуціонізму, методологія контекстуалізму та захист гуманізму. До відомих представників цього напрямку слід віднести А. Коена, Е. Нагеля, Е. Ренделла та К. Лампрехта.

НАТУРФІЛОСОФІЯ – 1) поняття для характеристики античної філософії, як такої, що не відрізняла себе від наук про природу; поміщала проблеми буття, генези, первнів Космосу і Природи в центр філософського дискурсу; 2) філософія природи як теоретичне осягнення цілісності й системи природи, основа раціонально-наукової картини природного світу в його найважливіших вимірах та виявах.

НЕБУТТЯ – 1) філософське поняття, що означає заперечення буття, його відсутність, тотожне поняттю «ніщо»; 2) онтологічна категорія-антитеза категорії «буття», абсолютний передпочаток всього сущого.

НЕОПОЗИТИВІЗМ – історична форма позитивістського вчення, для якої властива абсолютизація ролі свого вчення та заперечення можливості використання метафізики як теорії про основні принципи філософського знання, широке використання семантики (науки про мову), твердження про верифікованість (можливість перевірки) наукового знання та визнання фізики базовою наукою для пояснення сутності світу.

НЕОПРАГМАТИЗМ – історична форма філософії прагматизму, сформована наприкінці ХХ ст., яка стверджує безпідставність думки про абсолютизацію наукового, насамперед природничого знання у процесі пізнавальної діяльності людини та суспільства. Критерієм істинності знань обирається мова, що свідчить про зв'язок **Н.** з герменевтикою. Основним представником **Н.** був амер. філософ Р. Рорті.

НЕОТОМІЗМ – філософський напрям, що модернізує основні положення вчення Ф. Аквінського, виник у 70–80-х рр. ХІХ ст. та став складовою офіційної доктрини католицизму. Відродження духу середньовічної філософії, на думку представників **Н.**, повинно допомогти у подоланні кризових явищ у сучасному світі. **Н.** прагне відродити традиційні для християнства цінності, відкидає крайнощі індивідуалізму та колективізму, розробляючи теорію солідаризму, яка ґрунтується на принципах християнської любові до ближнього.

НЕСВІДОМЕ – 1) поняття філософії, психології, мистецтвознавства тощо на позначення сукупності психічних процесів, що не піддаються контролю з боку свідомості суб'єкта; 2) сфера, протиставлена свідомості, як вища за неї (надсвідомість, духовність, інтуїція) або, навпаки, нижча (підсвідомість,

інстинкти); 3) в широкому сенсі – неусвідомлене, нереклексивне, спонтанне, інстинктивне.

НИГІЛІЗМ (лат. *nihil* – ніщо) – морально-етична та світоглядна позиція, яка полягає у цілковитому запереченні цінності та виправданості загальноприйнятих норм, традицій, духовних цінностей.

НОВИЙ ГУМАНІЗМ – філософське поняття, вжите представником сучасної соціальної філософії А. Печчеї, яке стосується визнання пріоритетності співпраці та кооперативності людей, взаємодопомоги, відповідальності та оптимізму, а також викорінення людських страждань у процесі функціонування суспільства. Передбачає формування цілісної моралі, у центрі якої повинні знаходитись природа, людина, суспільство, техніка, але основу якої має становити саме природа.

НООСФЕРА (грец. *noos* – розум, *sfeira* – куля) – зона активної взаємодії природи та суспільства, в межах якої здійснюється розумна діяльність людини, що виступає визначальним фактором розвитку людини та суспільства. Поняття **Н.** було запропоновано у 20-х рр. ХХ ст. франц. вченим-геологом Е. Леруа, який вважав формування живої матерії та олюднення життя закономірними етапами геологічного розвитку Землі, а подальшу еволюцію людини пов'язував з переходом до епохи, у межах якої вирішальне значення належатиме розуму та духу. Розвинено у наукових дослідженнях франц. філософа П. Тейяра де Шардена (1881–1955) і українського вченого В. Вернадського (1863–1945).

«НОРМАЛЬНА» НАУКА – вжитий у 60-х рр. ХХ ст. амер. філософом Т. Куном вираз, який означає стабільну наукову теорію, що досягла безумовного успіху, ставлячи перед вченими завдання послідовного розгортання панівної у ній парадигми та простеження на різноманітному конкретному матеріалі наслідків такого розгортання.

О

ОБ'ЄКТИВІЗМ – 1) світоглядна позиція, яка спирається на принципи ідеологічної нейтральності, безпартійності, утримання від соціально-критичних оцінок; 2) філософія раціонального індивідуалізму, розвинена мислителькою та письменницею А. Ренд; 3) методологічна настанова матеріалістичних систем на виведення всіх ідеальних змістів з об'єктивної реальності, суспільних відносин, практики.

ОБ'ЄКТИВНА РЕАЛЬНІСТЬ – буття, існування і властивості якого не залежить від того, чи його сприймає, мислить, пізнає певний суб'єкт (людина, людство); найзагальніше визначення матеріального світу поза межами суб'єктивної свідомості.

ОБ'ЄКТИВНЕ –1) таке, що існує поза індивідуальною свідомістю й незалежно від неї; протиставлене суб'єктивному; 2) неупереджений, зважений, незаангажований, такий, що відповідає дійсності.

ОКСИДЕНТАЛІЗМ ТА ОРІЄНТАЛІЗМ – філософські поняття на позначення дихотомії Заходу і Сходу як унікальних культурних світів, умовну «вісь» розвитку людської цивілізації; дослідницькі метафори, які полегшують співвіднесення, порівняння та систематизацію культурного досвіду.

ОНТОЛОГІЯ (грец. *on* – суще, *logos* – вчення) – філософське вчення про найбільш загальні визначення, властивості та першоджерела буття, які існують в єдності з теорією пізнання і логікою. Термін **О.** вперше був уведений нім. філософом Р. Гокленіусом (1613) як основу та першоджерело буття.

ОРИХОВСЬКИЙ (РОКСОЛАН) Станіслав (1513–1566) – відомий український письменник, оратор, історик, полеміст, філософ-гуманіст, видатний представник східнослов'янського Відродження. Навчався у Краківському, Віттенберзькому, Падуанському та Болонському університетах. Вчився у М. Лютера, товаришував з А. Дюрером, У. фон Гуттенем, Л. Кранахом (старшим) та ін. У політиці висловлював ідею «європейського дому» як об'єднання народів у боротьбі проти турецької експансії. Ідеолог просвітницького абсолютизму (вважав доцільним мати «філософа на троні»), аналізував природу монархічної держави, ратував за виборність монарха всім народом, працював над основами теорії демократичної держави.

ОСЬОВИЙ ЧАС – концепція нім. філософа К. Ясперса (1883–1969), змістом якої є єдності людства. Згідно з К. Ясперсом, історію умовно можна поділити на чотири етапи: перший етап – прометеєвський вік. Це етап формування мов, вміння користуватися вогнем, складними, як на той час, знаряддями праці і т. ін.; другий – ґрунтувався на основі високих культур древніх; третій – формувався в умовах **О. ч.**, який розпочався десь за 500 років до нашої ери. В умовах **О. ч.** людина найбільш повно розкрила свій духовний світ, сформувала релігії та філософські, культурологічні, естетичні і етичні погляди, якими ми користуємося і сьогодні.

П

ПАМ'ЯТЬ – психічний процес, що полягає у закріпленні, збереженні та відтворенні отриманої раніше інформації.

ПАНТЕЇЗМ – релігійно-філософська концепція іманентності Бога світу, злиття божественного і природного: «розчинення» Бога в природі (натуралістичний П.) або природи в Бозі (містичний П.).

ПАРАДИГМА – 1) в античній та середньовічній філософії поняття, що описувало співвідношення духовного, ідеального і реального, фізичного світів; 2) у філософській системі амер. філософа Т. Куна визнані всіма наукові досягнення, які упродовж певного часу формують модель проблеми їх вирішення для наукового співтовариства, яку слід розглядати не просто як поточну теорію, а у вигляді цілісного світогляду, у межах якого вона існує разом з усіма висновками, здійснення яких завдячується їй, характеризуючи сукупність переконань, цінностей, технічних засобів тощо та виступає теоретико-методологічною моделю постановки і зразком для розв'язання завдань наукового дослідження.

ПАРМЕНІД Елейський (515 – 480 рр. до н. е.) – давньогрецький поет та філософ, засновник елейської школи філософії. Народився у знатній родині у м. Елея (Південна Італія), мав авторитет та повану з боку жителів міста за свій зразковий стиль життя. В історії філософії П. трактують як послідовника давньогрецького філософа Ксенофана. У вченні про первоначало зауважував на мислення, вважаючи, що «чиста» думка є вільною від всяких посилянь на видиме, фіксує багатоманітність світу. Предметом філософії бачить буття, визначення якого вперше в історії філософської думки дано ним. У бутті реальним вважав лише те, що мислиться, послаючись на принцип тотожності буття і мислення (мислити і бути – одне і те ж).

ПАТНЕМ Хіларі (1926–2016) – амер. філософ та логік. Професор Гарвардського університету. Сфера наукових інтересів – філософія і методологія науки, філософія мови, свідомості, гносеологія та логіка. Разом із С. Кріпке у 60-х рр. XX ст. сформував нову або каузальну теорію референції, відповідно до якої більшість наукових термінів визначається в основному внутрішнім єством тих предметів, які вони позначають, одночасно враховуючи і прагматичні аспекти використання цих термінів. Цей погляд обґрунтовував основні постулати наукового реалізму, припускаючи можливість трактування

істини якстану відповідності реальності. З 80-х рр. ХХ ст. виступає з критикою аналітичної філософії.

ПЕРСОНАЛІЗМ – релігійно-філософський напрям у сучасній європейській філософії, що виник у США в ХІХ ст. Серед головних його представників були: Б. Боунн, У. Хокінг, Е. Брайтмен та ін. На початку ХХ ст. представниками П. були також Е. Муньє і Ж. Лакруа. П. пов'язаний із релігією, теїзмом. Для П. особа (persona) трактується як первинна реальність, з одного боку, та, як найвища духовна цінність – з другого. У цьому контексті світ трактується як вияв творчості Бога. Практично матеріальне в П. трактується як наслідок творчої активності особи або як те, що набуває значення лише тоді, коли включається у досвід особи. Крім цього, П. виділяє у своєму вченні тематику відносин особи і суспільства, духовної і матеріальної культури, в межах засад ліберального християнства. Для прикладу Е. Муньє критикував капіталізм, натомість відстоював соціальне, зокрема й економічне й духовне, оновлення суспільства (у цьому контексті – процес оновлення відбувається через моральне самовдосконалення, духовне оновлення особи).

ПІДСВІДОМЕ – елемент психіки людини, що знаходиться підпорогом свідомості, проте органічно з нею пов'язаний і впливає на процес усвідомлення людиною навколишнього світу.

ПІЗНАННЯ – духовна діяльність, спрямована на відтворення у суб'єктивній формі світу предметів, станів, процесів і т. ін.⁴ їх систематизацію і зберігання; суб'єктивно-історичний процес діяльності людини і суспільства, котрий полягає у відображенні реальної дійсності та оволодінні нею.

ПІФАГОР Самоський (бл. 570 – бл. 500 до н. е.) – відомий давньогрецький філософ, математик, релігійний та політичний діяч епохи античності. Проходив із грецької колонії у м. Самос, мандрував по світу, відвідав Єгипет та Фінікію і у 40-річному віці оселився у грецькому поселенні у м. Кротон (сьогодні – південна Італія), де заснував товариство своїх послідовників, що було одночасно і філософською школою, і релігійно-Філософія: словник термінів та персоналій - 181 - магічним об'єднанням. Першим із вчених назвав Всесвіт «космосом» (від грец. cosmos – порядок) за властиву йому впорядкованість. Використовує термін «філософ» стосовно свого призначення та виду діяльності. Первоначалом та різновидом субстанції вважав число.

ПЛЮРАЛІЗМ (лат. pluralis – багатоманітний) – у філософії світоглядна концепція, яка стверджує наявність численних самостійних форм знання (епістемологічний П.) та сутностей (онтологічний П.), що не зводяться до єдиного цілого та є взаємонезалежними, визнаючи необхідність існування різноманітних думок та їх боротьби, відображаючи багатоманітність форм буття, зокрема і соціального. Термін П. введено у науковий обіг нім. філософом Х. Вольфом на початку XVIII ст. у межах розвитку філософських висновків Г. Ляйбніца. Розрізняють епістемологічний, онтологічний, матеріалістичний (Емпедокл, Б. Спіноза) та ідеалістичний різновиди П. у філософії. Особливою формою П. був дуалізм, який визнавав незалежне існування матеріального та ідеального (Р. Декарт). У посткласичній філософії висновки філософського П. використовуються у таких філософських системах, як персоналізм та екзистенціалізм.

ПОЗИТИВІЗМ – напрям посткласичної філософії, який ґрунтується на твердженні про можливість одержання справжнього (позитивного) знання шляхом використання даних спеціальних наук та їх синтетичного поєднання. У своєму розвитку П. мав такі етапи: а) «перший» П. (вироблення основних принципів та засад вчення, О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер); б) «другий» П. (оформлення основних гносеологічних висновків щодо суб'єктивно-об'єктивних відносин на основі новітніх досягнень природничих наук (Е. Мах, Р. Авенаріус)); в) неопозитивізм (актуалізація ролі логіки, математики та семантики, Б. Рассел, Віденський філософський гурток, М. Шлік, Р. Карнап); г) постпозитивізм (формування ідеї домовленості між представниками різних наук стосовно отримання знання, К. Поппер, Т. Кун).

ПОЛІТЕЇЗМ (грец. poli – багато, theos – бог) – релігійна система, світоглядною основою якої є тлумачення світу як вияву дії різноманітних богів та божеств, які мають специфічне вираження (як правило, антропоморфне), наділені певною владою та функціональними можливостями, а також позначають чітко визначену сферу управління у природі та суспільстві.

ПОПОВИЧ Мирослав Володимирович (1930, Житомир – 2018, Київ) – видатний український філософ, академік НАН України, фахівець у галузі культурології, логіки та методології науки, історії української культури. Очолював Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (2001–2018). Розробив концепцію філософії як способу розуміння української реальності через співвіднесення з світовими філософськими процесами та «вічними проблемами». Наголошував, що українські проблеми можна вирішити лише в

контексті світового процесу, співвідносячи їх з глобальними класифікаціями та системами координат. Його фундаментальне дослідження «Червоне століття» стало важливим внеском у розуміння історії ХХ століття.

ПОСТГУМАНІЗМ – філософський напрям, що критично переосмислює антропоцентричну спадщину гуманізму та Просвітництва. На відміну від трансгуманізму, що прагне покращити людські здібності через технології, постгуманізм зосереджується на деконструкції самого поняття «людського» як автономного, винятково раціонального суб'єкта. Постгуманісти, як-от Р. Браїдотті, розробляють концепції «номадичного суб'єкта», що проходить стадії «становлення-тваринним, становлення-землею та становлення-машиною». Постгуманізм передбачає постдуалістичний світогляд, де стираються межі між людським/нелюдським, природою/культурою, що відкриває можливості для екстра-видової етики.

ПОСТКЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ – загальна назва філософських вчень, сформована наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., які докорінно відрізнялись від попередньої філософської традиції та якимвластиво: 1) твердження про «зникнення», недоступність реальності; 2) формування поняття інтерсуб'єктивності; 3) абсолютизація ролі мови як складного феномену; 4) заперечення ідеїзакономірності упоглядах на соціальні явища; 5) плюралізм духу, напрямків та течій.

ПОСТМОДЕРНІЗМ – специфічний тип сучасних філософських поглядів, що характеризується змістовним та ціннісно-орієнтаційним дистанціюванням від класичної та некласичної традиції та уявленням себе як цілісного етапу розвитку світової філософської думки у межах виявлення її найновіших ознак. Провідні представники: Р. Барт, Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, Ю. Крістева, Ж.-Ф. Ліотар, М. Мерло-Понті, М. Фуко та ін.

ПОСТПОЗИТИВІЗМ – історична форма позитивістського філософського вчення, в основі якого є ідея домовленості між представниками конкретних галузей науки у процесі пояснення суті світу та процесів формування знань. Представники П. (К. Поппер) відкидають характерний для неопозитивізму принцип верифікації наукового знання, відстоюючи ідею змінності та постійного зростання обсягу наукових знання та доводячи на основі принципу фальсифікації правильність своїх наукових висновків, вводять

поняття парадигми (Т. Кун), яке допомагає роз'яснити роль сучасної науки в отриманні знань про світ.

ПОСТСТРУКТУРАЛІЗМ – спільна назва низки філософських концепцій, що використовуються у системі соціально-гуманітарного пізнання у 70–80-х рр. ХХ ст., які спрямовуються на семіотичне тлумачення реальності як «текстуалізованого світу», спираються на концепцію знака як єдності означаючого та означуваного, але здійснюючих перегляд структуралістської парадигми у напрямку спрямування уваги на «позаструктурні» параметри.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ – сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людини та суспільства до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним чи неправомірним.

ПРАГМАТИЗМ (грец. *pragma* – справа, дія) – філософське вчення, яке ґрунтується на утилітарному, практичному підході до аналізу основних проблем дійсності, твердженні про те, що основною функцією людського мислення є подолання сумніву, вироблення засобів для досягнення мети та вирішення «проблематичної ситуації». Наприкінці ХХ ст. П. трансформувався у неопрагматизм, для якого властиве широке використання суміжних філософських концепцій (постмодернізму, герменевтики тощо).

ПРИЧИНА І НАСЛІДОК – філософські категорії, які відображаються одну з форм загального зв'язку явищ: причина мислиться як явище, процес, що зумовлює, визначає, призводить до іншого явища, процесу (наслідку).

ПРОСТІР І ЧАС – філософські категорії для позначення співіснування та відокремленості предметів і явищ, їх протяжності, порядку розташування одних щодо інших. Відображають загальний спосіб буття об'єктивного світу, всіх матеріальних систем і процесів.

ПРОТИЛЕЖНІСТЬ – філософська категорія для позначення сторін предметів і явищ, які взаємно зумовлюють та взаємно виключають одні одних; одна з двох сторін конкретної єдності протиріччя.

ПРОТИРІЧЧЯ – 1) внутрішня єдність і протидія взаємопов'язаних протилежностей, джерело саморуху, необхідний етап і результат мислення і пізнання; 2) у формальній логіці – логічна хиба, одночасне ствердження і

заперечення щодо того самого предмету в судженні; 3) невідповідність, неузгодженість думок, вчинків, висловлювань.

ПСИХОАНАЛІЗ (грец. *psyche* – душа, *analysis* – роз'єднання) – розроблена наприкінці XIX – на поч. XX ст. австрійським вченим З. Фройдом сукупність психологічних теорій та методів психотерапії, що дає змогу систематизувати тлумачення підсвідомих станів та зв'язків, які притаманні людині, на основі вивчення асоціативних процесів і явищ. Відповідно до висновків **П.** пануюче над людською психікою підсвідоме затримується у її глибинах своєрідним різновидом «цензури» – психічними елементами, сформованими під впливом системи суспільних заборон. Розвиток ідей **П.** спричинив появу низки філософських та культурологічних концепцій та сприяв формуванню напряму глибинної психології у науці XX ст. (К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм).

ПСИХОАНАЛІЗ СТРУКТУРНИЙ (ЛІНГВІНІСТИЧНИЙ) – сформульований франц. філософом Ж. Лаканом метод вивчення сутності людського позасвідомого, який ґрунтується на виявленні та аналізі структури особистості. Відповідно до концепції вченого, структура особистості охоплює: реальний, уявний та символічний шари, які виявляють себе через мову та здатність до впізнавання. Ж. Лакан пов'язує позасвідоме з історичними порядками соціуму та культури, відповідно до чого **П. с.** розглядає як культурне явище, спрямоване на мовне пророблення словесних, дискурсивних означень людської долі.

ПСИХОЛОГІЯ ДИНАМІЧНА (грец. *dynamikos* – сильний) – напрям у психології, який розглядає психічну діяльність людини як вияв динамічної активності її діяльності, основою якої є прагнення до реалізації мети як фундаментальна властивість усього живого. Завдяки такому прагненню, що реалізується через поняття потреб, організм стає незвично чутливим до одних стимулів та байдужим до інших, а потреби не тільки визначають характер реакцій, а й впливають на сприйняття навколишнього світу.

Р

РАЙЛ Гілберт (1900–1976) – англ. філософ, представник лінгвістичної філософії. Народився у Брайтоні (Англія). Освіту отримав у Оксфордському університеті, викладач, а згодом професор метафізичної філософії цього університету (1945–1968). Редактор філософського журналу «Mind»

(«Свідомість») (1947– 1971), голова Аристотелівського товариства (1945–1946). Р. займався лінгвістичним дослідженням проблем формування ментальних станів людини, зокрема питань, що пов'язані з низкою філософських термінів, способами їх вживання тощо. Виступав за «повсякденне» та емпірично «здорове» слововживання. Завдання філософії вбачав у розв'язуванні т. зв. «інтелектуальних вузлів» – «категоріальних помилок», які є результатом логічного осмислення суцього, у результаті чого предмети та явища трактуються як приналежні до однакових логічних категорій на основі їх граматичної, мовної спільності.

РАЦІОНАЛІЗМ (лат. *rationalis* – розумний) – 1) філософський напрям, протилежний містицизму, теології, ірраціоналізму, який ґрунтується на переконаннях у можливостях людського розуму пізнавати закони природи і суспільства; 2) напрям в теорії пізнання (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Ляйбніц), що абсолютизує раціональний бік пізнання, вважаючи розум єдиним джерелом і критерієм пізнання та основою поведінки; 3) у богослів'ї – напрям, згідно з яким прийнятними є тільки догмати віри, які узгоджуються з логікою і доводами розуму. Р. недооцінює значення чуттєвого досвіду, розсудочне відношення до життя, ставить в центр пізнання логічний порядок речей. Основна вимога Р. полягає в тому, щоб людина поступала розумно – логічно, несуперечливо, у відповідності з прийнятими в тій чи іншій сфері правилами.

РЕЛІГІЯ (лат. *religio* – культ богів, благочестя, набожність, святиня) – форма суспільної свідомості, котра ґрунтується на визнанні надприродного як основи розвитку всього суцього, є засобом позалогічного освоєння людиною світу, в якому відображаються не якісь зовнішні щодо неї природні чи суспільні сили, а такий стан, який можна назвати самовизначенням у світі, пошуком і здобуттям людиною самої себе через усвідомлення своєї богоподібності.

РЕЛЯТИВІЗМ (лат. *relativus* – відносний) – філософська концепція, яка стверджує суб'єктивність процесу пізнання на основі метафізичної абсолютизації відносності та умовності його змісту, нездатність відобразити у людському знанні об'єктивний світ, що призводить до формування агностичних та суб'єктивно-ідеалістичних філософських висновків. В ідеалістичному емпіризмі (прагматизм, неопозитивізм), що зводить процес пізнання до емпіричного опису змісту людських відчуттів, ідеї Р. виступають обґрунтуванням суб'єктивізму.

РОЗУМ – 1) філософська категорія, що виражає вищий тип мисленнєвої діяльності (на відміну від розсуду); 2) вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями, рефлексія, самопізнання. Як властива лише людині здатність мислити взагалі, розумова діяльність спрямована на формування нових ідей, які сприяють комбінуванню отриманих і нових знань про світ.

РОСЦЕЛІН Іоан (бл. 1050–1122) – франц. філософ та теолог, засновник філософської школи середньовічного номіналізму. Деякий час перебував в Англії, згодом викладав у Комп'єні, Безансоні та Лоше, де його учнем був П. Абеляр. Праці **Р.** не збереглися, про його погляди відомо із трактатів Ансельма Кентерберійського та низки інших середньовічних філософів. Виступав проти представників тогочасного реалізму, вважав, що загальні поняття (універсалії) суть просто слова, тому існують тільки одиничні речі та не може бути жодних універсальних реальностей відповідних загальним поняттям.

С

САМОСВІДОМІСТЬ – 1) усвідомлення людиною себе як особистості й суб'єкта життєтворчості; власних фізичних, розумових, духовних якостей, потреб, мотивів, цілей, емоцій, дій, світоглядних цінностей; як носія соціальних статусів і ролей; ставлення до інших людей та світу в цілому; 2) інтенція свідомості на саму себе, а не на зовнішній світ.

СВІДОМІСТЬ – філософська категорія, що відображає специфічну реальність, природа якої достеменно невідома: 1) в широкому сенсі – особливий спосіб діяльності психіки, пов'язаний з переробкою та інтерпретацією інформації, що надходить у мозок від зовнішнього світу та від організму; 2) відображення дійсності суб'єктом у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю, суб'єктивне переживання зовнішнього світу та власного життя; протиставлене несвідомому. Як властива людині функція головного мозку, специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння нею реального світу, **С.** постає як людська здатність до відтворення дійсності в мисленні; психічна діяльність як переживання і відображення дійсності; сукупність мисленевих і чуттєвих образів, ясне розуміння чого-небудь. Сутностні риси **С.**: єдність (будь-який акт **С.** супроводжується почуттям належності цього акту нашому «Я») і безперервність (безперервна зміна станів **С.**).

СВІТОГЛЯД – узагальнена система поглядів людини на навколишній світ та на саму себе, які відображають, розкривають та зумовлюють певне практичне й теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб оцінки його та осмислення. Характер С. зазвичай змінюється у відповідності з особливостями конкретної історичної епохи, цивілізаційної системи, суспільства і держави, народу, етносу, раси і т. ін. Наукові, філософські, соціально-політичні, моральні, правові, естетичні, релігійні погляди, принципи й ідеали, з яких складається С., формуються в індивіда протягом всього його життя, в процесі творчості та через засвоєння накопиченого людством досвіду. Будучи ціннісним ставленням до світу, С. відіграє певну регулятивно-творчу роль, виступаючи як методологія побудови загальної картини світу.

СЕМІОТИКА (грец. *semeion* – знак) – наука, яка досліджує властивості знаків та знакових систем, способи передання інформації у суспільстві, природі та людині. В основі С. лежить поняття знаку як мінімальної одиниці знакової системи або мови, що є джерелом та передавачем інформації. Принципи С. були сформульовані амер. філософом Ч. Пірсом. У ХХ ст. вона набула лінгвістичного спрямування під впливом засновника структурної лінгвістики Ф. де Соссюра (1857–1913), а також філософське – під впливом ідей амер. філософа Ч. Морріса (1901–1979), який виокремив три розділи С. – синтактику (синтаксис), що вивчає співвідношення знаків між собою, семантику, що вивчає відношення між знаком та його смислом, і прагматику, що вивчає відношення знаків із суб'єктами знакової діяльності та контекстом знакової діяльності. У 60–70-х рр. ХХ ст. сформувалась франц. школа С. (К. Леві-Строс, Р. Барт, Ю. Крістева).

СЕНЕКА Луцій Анней (бл. 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) – давньоримський філософ, поет та державний діяч, представник стоїтичного платонізму, один із найвідоміших ораторів епохи античності. Походив з аристократичного роду, а у 57 р. отримав посаду консула. Навчався у Римі граматиці, риториці та філософії, відвідував лекції послідовників філософії Піфагора, стоїків та кініків. Вчитель римського імператора Нерона, серед громадськості Риму вважався людиною, здатною на компромісні рішення, для якої властиві були обман та лестоці як засоби вирішення низки питань. Філософські погляди С. становлять поєднання висновків стоїцизму, платонізму, епікуреїзму та піфагореїзму. Світ філософ уявляє виявом теплового дихання, вогнему чистому вигляді, який в міру наближення до землі загустіває. Душа людини трактується як тілесна і похідна від вищого вогню, а бог тлумачиться як поєднання вогню та тіла, найвищий розум.

СЕНСУАЛІЗМ (лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрям у теорії пізнання, який абсолютизує відчуття, сприйняття у процесі пізнання людиною навколишнього світу, вважає їх єдиним джерелом пізнання. С. зображає всі явища духовного життя як тією чи іншою мірою пов'язані комплексом відчуттів, причиною яких є внутрішні і зовнішні подразники. Прибічники С. вважають, що розум весь свій зміст отримує з відчуттів, а відчуття – з досвіду. Існування вроджених ідей ними заперечується, а зовнішній світ проголошується джерелом пізнання. С. ще не є послідовним вираженням певної лінії у філософії. Якщо розглядати відчуття як відображення об'єктивної реальності, то С. може привести до такої чи іншої форми матеріалізму. Якщо ж у відчуттях вбачається тільки суб'єктивне начало, то С. може привести до суб'єктивного ідеалізму. В давнину С. дотримувалися епікурейці, в середні віки С. якогось широкого поширення не мав. У філософії Нового часу поширенню С. сприяли Дж. Локк, Е. Кондільяк, К. Гельвецій, Дж. Берклі, Д. Юм.

СИНЕРГЕТИКА (грец. *sinergeia* – спільна дія) – наука, в основі якої є дослідження процесів виникнення і самореалізації, стійкості та розпаду систем різної природи шляхом методів математичної фізики, представлена такими дослідниками, як Г. Хакен, Г. Ніколіс, І. Стенгерс, А. Баблюяц, Р. Грехем, К. Джордж, Х. Майнхардт, М. Стадлер, Дж. М. Т. Томпсон, Дж. В. Хант, Л. Розенфельд. С. вивчає нелінійні відкриті дисипативні системи, котрі розташовані подалі від термодинамічної рівноваги та обмінюються енергією із навколишнім середовищем. Синергетичний підхід виявляється насамперед у вивченні мережевого інформаційного простору. За своєю структурою є теорією самореалізації у системі різної природи та стосується процесів і явищ, внаслідок яких у системі загалом з'являтимуться властивості непідвладні жодній із частин. У цьому контексті існує міждисциплінарність синергетичного підходу, беручи до уваги виявлення і використання закономірностей у різних галузях. Саме міждисциплінарність зазначеного підходу виявляє співробітництво у розробленні С. представниками різних наук, внаслідок чого вона використовується і в гуманітарній, і в природничій сферах.

СКОВОРОДА Григорій Савич (1722–1794) – український філософ, поет і просвітник, педагог, якого часто називають «українським Сократом» через його спосіб життя та вчення. Народився в селі Чорнухи (Полтавщина) у сім'ї козака. Його мати, Пелагея Степанівна Шан-Гірей, мала кримськотатарське походження. Навчався в Києво-Могилянській духовній академії, але не закінчив її. У 1745–1750 рр. подорожував Європою (Угорщина, можливо, інші країни). Викладав поезію, грецьку мову, етику в Переяславі та Харківському

колегіумі, але після конфлікту через його курс етики в 1769 р. залишив викладання і став мандрівним філософом. В основі його філософських поглядів лежить сократичний підхід: С. закликав до самопізнання («пізнай себе») і внутрішньої свободи, відкидаючи матеріальні прагнення, що нагадує Сократа і стоїків, таких як Сенека. Його філософія поєднує християнську духовність із пантеїстичними ідеями. Вважав, що Бог присутній у всьому, а світ складається з трьох рівнів: макрокосму (природа), мікрокосму (людина) і символічного світу (Біблія). Щастя досягається через «сродну працю» – діяльність, що відповідає природним нахилам людини. Закликав уникати марнославства, багатства, влади, що «ловлять світ», але не його самого. Поезія С. («Сад божественних пісень») і байки («Харківські байки») мають глибокий філософський зміст. С. є одним з найвизначніших українських філософів, чії ідеї вплинули на розвиток української науки і культури. Його спосіб життя (мандрівний філософ, відмова від матеріальних благ) зробив його символом духовної свободи.

«СМЕРТЬ БОГА» – метафорична теза філософії постмодернізму, що відображає відмову від ідеї зовнішньої примусової причинності, властивої для детерміністського тлумачення розвитку суцього. Використовується франц. філософами Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі у праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення процесу звільнення позасвідомого від гніту Бога, який є символом зовнішньої причинності, а також принципової неможливості жодного зовнішнього впливу, тобто гноблення людської свідомості.

СМОЛЯТИЧ Климент (р. нар. невід. – після 1164 р.) – київський православний митрополит (1147–1155), церковний письменник та богослов, другий після Іларіона митрополит руського походження. Основний філософський твір С. «Послання до смоленського пресвітера Фоми» розкриває характерні особливості александрійського напряму філософської думки доби Київської Русі. Витлумачуючи біблійні та інші християнські оповіді, автор звертався до проблем сутності світу та процесів його пізнання, основою метою чого вважав розуміння слави та величності Бога на основі досліджень явищ природи. Обґрунтовував значення філософії для розуміння внутрішнього змісту Святого Письма. Наголошував на особливій ролі людини, яка розглядалась як центр тварного світу, ланкою його зв'язку з Богом.

СОКРАТ (бл. 470–399 до н. е.) – давньогрецький філософ, з життям і творчістю якого пов'язаний етапний поворот у розвитку філософії Стародавньої Греції від «фізики» (натурфілософії) до філософії людини й

соціальної філософії. Свої погляди пропагував усно, тому письмової спадщини не залишив. Його думки реконструюються на основі пізніших творів Платона, Ксенофонта, Діогена і Аристотеля. Системної філософії у С. не було, він був радше мислителем, котрий любив мудрість. В центрі філософських інтересів С. перебувала проблема людини – її чесноти, мораль, право, закони, політика. Предметом філософії він проголошує людину, її свідомість, мислення та його поняття, а її практичною метою – формування у людини уміння жити гідно. Головне завдання філософії він вбачав у раціональному обґрунтуванні релігійно-морального світогляду. Вважав зайвим і принципово неможливим вивчення природи і пояснення природних явищ. Метою філософського методу С. було досягнення істини, а також виявлення моральної основи (ідеї чи форми) окремих випадків людської поведінки. При цьому істина виявлялась шляхом софістичного виявлення суперечностей і протиріч у міркуваннях співбесідника. Свій метод С. називав маєвтикою – мистецтвом допомоги народитися знанню. Шляхом цілеспрямованих і повторюваних з усе новими співбесідниками спроб, С. поступово окреслює шлях сходження від плінних поодиноких речей, явищ і процесів реальності, через окремі уявлення до дедалі загальніших понять, використовуючи тим самим індуктивні докази та робити загальні визначення. С. був переконаний, що сфери справжньої дійсності утворюють саме родові сутності, які є водночас ідеалізаціями, своєрідними богами – умами, які у собі є репрезентаціями єдиного й універсального бога – ума. В сфері моралі постає як послідовний раціоналіст, ототожнюючи добродійність зі знанням: «Хто знає що є добро, не може чинити зла». За критику соціально-політичних порядків в Афінах був засуджений до смертної кари.

СОЛІПСИЗМ (лат. *solus* – єдиний і *ipse* – сам) – крайній суб'єктивізм, що визнає єдиною реальністю індивідуальну свідомість, власне «Я» і заперечує існування зовнішнього світу. Згідно С., існує лише мислитель, який визнає винятково власне «Я» і сприймає всі речі і всіх людей як ідеї й взірці, що перебувають в його голові. Попри те, що подібні ідеї висували ще античні скептики, однак як методологічний принцип ця концепція вперше була висунена Р. Декартом. Передбачалось, що від нього слід рухатися до дійсності, котра існує поза суб'єктивним мислителем. В найбільшій мірі до зазначеного бачення схилились Дж. Берклі і Й. Г. Фіхте, а також прихильники імманентної школи. Оскільки послідовний С. позбавляє смислу всякий творчий процес і робить непотрібною будь-яку діяльність, постільки мислителі зазвичай намагаються уникнути його крайнощів. Поміркований С. (Дж. Берклі) визнає існування родового надсуб'єктивного «Я» (Бог) як вищого носія змісту свідомості.

СОФІСТИКА (грец. *sophisma* – вимисел, хитрість) – свідоме використання у суперечці та доведенні хибних висновків, т. зв. софізмів, що характеризуються формальною правильністю. С. обумовлюється такими причинами: логічними (порушення правил силогізму), граматичними (неточне слововживання) і психологічними (пристрасть). Найпоширенішими прийомами С. є виривання окремих подій з їх зв'язку з іншими подіями, використання закономірностей однієї із груп предметів та явищ стосовно предметів та явищ іншої групи, підміна тези доведення, недотримання правил логічного висновку, прийняття хибних засновків як істинних. Термін «С.» був введений Аристотелем, який охарактеризував його як позірну, ілюзорну, а не справжню мудрість. Прикладом може слугувати сформований ще в давності софізм: «Що ти не загубив, то маєш; ти не загубив роги, значить, ти рогатий».

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ – галузь філософії, що стосується якісної своєрідності суспільства, виступає у вигляді сукупності соціально-нормативних теорій, аналізує суспільні проблеми у контексті понятійно-категоріального зв'язку із теоретичною соціологією та суміжними галузями науки (політичною економією, антропологією, культурологією, психологією та ін.). Родоначальниками С. ф. у ХІХ ст. були К. Сен-Сімон, О. Конт, Г. Спенсер та представники соціологічного психологізму. Найвпливовішими філософсько-соціологічними концепціями суспільства є ліберальна (Л. Мізес, Ф. Гайєк), теорія масового суспільства (Х. Ортега-і-Гассет), теорія тоталітарного суспільства (Х. Арндт, К. Мангайм), індустріального суспільства (М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе), постіндустріального суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер), теорія суспільства «пізнього модерну» та теорія імперського глобалізму (Е. Гардт).

СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ТЕОРІЯ – система філософсько-соціологічних поглядів німецького філософа Г. Зіммеля (1858–1918), що розглядає основні аспекти соціальної взаємодії як специфічний процес реалізації зв'язку індивідів, соціальних груп або спільнот між собою під час реалізації своїх інтересів. С. в. трактується як специфічне тлумачення життя як процесу. Г. Зіммель проаналізував це соціальне явище в умовах встановлення відносин двох індивідів («Товариство двох», 1908) і в умовах взаємодії більш складних соціальних співтовариств – наприклад, міст («Великі міста та духовне життя», 1902), де здійснюється «бомбардування» свідомості людей новими враженнями, що призводить до надчуттєвості, імпульсивності та «вибухового» характеру свідомості та поведінки людей.

СОЦІОЛОГІКА – сформована під впливом робіт К. Леві-Строса система поглядів франц. філософа-постмодерніста та структураліста Р. Барта, за допомогою якої пояснюється особливість конкретно-історичного вияву соціальної творчості; своєрідна система духовного виробництва, методом якої є творче осмислення фрейдівської діалектики, що дає змогу виявити сутність суспільних відносин у межах історично визначеного суспільства. С. трактується Р. Бартом як спосіб самоопису та самоідентифікації культури конкретно взятого соціуму.

СОЦІОЛОГІЯ (лат. *societas* – суспільство, гр. *logos* – вчення) – поліцентрична, поліпарадигмальна, з багатьма соціальними технологіями наука, що вивчає форми, закони та закономірності функціонування і розвитку соціальної реальності суспільства через їх переломлення у взаємодіях людських індивідів та спільнот; наука, що досліджує соціальні форми, основні закони та закономірності функціонування і розвитку соціальних систем через взаємодію індивідів і їх груп, спільностей; наука про суспільство як цілісну, динамічну систему взаємодіючих соціальних груп, класів та взаємопов'язаних соціальних інституцій. Термін «С.» запровадив позитивіст О. Конт у 40-х роках XIX ст., заявивши про необхідність її створення як позитивної науки про суспільство.

СПРИТУАЛІЗМ (франц. *spiritualisme*, від лат. *spiritualis* – душа, дух) – система об'єктивно-ідеалістичних поглядів, що розглядає дух у вигляді безтілесної субстанції, яка визначає природу реальності та існує незалежно від неї. С. властивий для французької філософії кінця XIX – початку XX ст. (А. Бергсон, М. Блондель).

СТОЇЦИЗМ – 1) філософсько-етичний напрям епохи еллінізму, представники якого зосередилися на обмисленні етичних проблем, зокрема, співвідношення фатуму і внутрішньої свободи людини; 2) мужність, стійкість перед життєвими випробуваннями.

СТРУКТУРАЛІЗМ – сукупність наукових напрямів у межах конкретних наук (лінгвістика, літературознавство, етнографія, історія, естетика, психологія, філософія, соціологія) на основі спільних філософсько-епістемологічних уявлень, певних методологічних установок і специфічного методу аналізу предметів і явищ, який ґрунтується на їх розгляді, як доступних людському сприйняттю у якості зовнішніх виявів своїх внутрішніх, глибинних структур. Попередниками С. як філософської системи можуть вважатися В. фон Гумбольдт (динамічна роль мови у процесі моделювання світу людської

свідомості, Ч. Пірс (засновник семіотики), Е. Дюркгайм (вчення про взаємодію соціальних та когнітивних структур), Е. Кассіре́р (роль символічних систем – мови, міфології, мистецтва – у формуванні людської поведінки та свідомості). Безпосередньо теорію С. розробляли учасники Женевської школи лінгвістики (Ф. де Соссюр та його учні), амер. семіотики Ч. Пірс та Ч. Морріс, Копенгагенський та Нью-Йоркські лінгвістичні гуртки, антрополог та філософ К. Леві-Строс, франц. психоаналітик Ж. Лакан, а також франц. філософ постмодерніст М. Фуко. Представники С. намагались надати гуманітарним наукам статус наук точних, прагнули до формування вивіреного, точно позначеного та формалізованого понятійного апарату, широко використовували лінгвістичні категорії, проявляли зацікавлення питаннями логіки та математики, широко застосовували для теоретичного доведення пояснювальні схеми та таблиці.

СУБ'ЄКТ (лат. *subiectus* – те, що знаходиться в основі) – 1) носій активної діяльності, свідомості, пізнання; людина, група, людство як актори духовно-теоретичного освоєння і практичного перетворення світу; 2) в теорії пізнання – активний компонент пізнавального відношення стосовно пізнаваної дійсності (об'єкту); 3) у формальній логіці – один із трьох складників простого судження (поряд із предикатом і зв'язкою), предмет думки.

СУБ'ЄКТИВІЗМ – філософська світоглядна позиція, що абсолютизує роль суб'єкта, суб'єктивний характер істини, або спосіб світосприйняття й світоглядні цінності окремо узяті людини.

СУБСТАНЦІЯ (лат. *substantia* – сутність, те, що становить основу предметів та явищ) – те, що становить основу всього суцього, що єднає предмети та явища реального світу.

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ – філософське поняття, яке відображає духовну сторону життя суспільства, сукупність колективних уявлень (системи ідей, теорій, поглядів, почуттів, настроїв), що стихійно виробляються соціальними групами під впливом їхнього повсякденного життя, співвіднесені з індивідуальною свідомістю. С. с. виступає одночасно передумовою існування суспільства і сама обумовлена ним. Структура суспільних відносин певною мірою відповідає усталеним структурним елементам С. с. Залежно від суспільних функцій виокремлюють ідеологічну, психологічну і наукову сфери С. с.. Залежно від об'єкту впливу чи, навпаки, предмету «відображення»,

розрізняють моральні, політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні та філософські форми **С. с.** В аспекті поширеності в суспільстві говорять про масову і спеціалізовану **С. с.**

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ – філософська категорія, яка відображає матеріальний, предметно-чуттєвий аспект життя суспільства, соціально-практичну діяльність людей, освоєння й перетворення природного середовища існування.

СУСПІЛЬСТВО – в широкому розумінні – уся сукупність історично зумовлених форм сумісної, колективної діяльності людей; у вузькому розумінні – складно організована, відкрита, динамічна, надіндивідуальна система, сукупність всіх форм організації людей і всіх способів їхньої взаємодії та діяльності. Як особлива вища стадія розвитку людей, історично сформований конкретний тип соціальної системи, **С.** виявляється через функціонування цілісної системи соціальних організацій, інститутів, груп, рухів тощо.

СУСПІЛЬСТВО ГРОМАДЯНСЬКЕ – 1) у соціальній філософії – царина суспільства, що охоплює позадержавні відносини, форми соціальної активності та ініціативи громадян; 2) сукупність наявних у суспільстві відносин особистостей, сімейних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших структур, які розвиваються в суспільстві поза межами втручання держави, директивного регулювання та регламентації. В основі **Г. с.** – життя індивідів як приватних осіб, система вільно встановлених ними зв'язків та асоціацій, багатоманітність притаманних їм інтересів, можливостей і способів їх вираження та здійснення; це сфера вільного волевиявлення й самоорганізації, система інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації індивідів та їх об'єднань. Розвинуте **Г. с.** передбачає існування демократичної правової держави, покликаної захищати інтереси й права громадян. Вважається, що необхідною передумовою **Г. с.** є ринкова економіка з притаманними їй багатоманітністю форм власності, плюралізмом незалежних політичних сил, недирективно сформованою громадською думкою й, що найголовніше, – вільною особистістю з розвиненим почуттям власної гідності.

СХОЛАСТИКА (грец. *scholastikos* – шкільний, вчений) – характерний для епохи середньовіччя тип філософії, що характеризувався поєднанням теолого-догматичних висновків із раціоналістичною методикою та зацікавленням формально-логічними проблемами.

СЮРРЕАЛІЗМ – один із напрямів у модернізмі, який орієнтується на підсвідоме та позасвідому сферу діяльності людини, послідовники якого стверджують культ особливої спонтанної чуттєвості, що властива творчій особистості. Концепція С. втілила основні ірраціоналістичні концепції філософських напрямів кінця XIX – початку XX ст., зокрема інтуїтивізм А. Бергсона, психоаналіз З. Фрейда. Головним ідеологом С. був франц. філософ А. Бретон, який у фрейдівському психоаналізі віднайшов «нову орієнтацію», вважаючи, що метод психоаналізу дає можливість проголосити джерелом художньої діяльності людини те, що не піддається контролю за сторони свідомості. У роботі «Маніфест сюрреалізму» він трактує С. як «чистий психічний автоматизм, що має на меті висловити усно чи письмово, чи іншим доступним способом, реальне функціонування думки. Диктування думки поза будь-яким контролем з боку розуму, поза будь-якими естетичними або моральними уявленнями». С. мав вагомe значення для розвитку філософії постмодернізму, в межах якого розвинулась установка на дослідження не лише пограничних, але й позамежових станів свідомості, спроба очищення мислення від диктату логіки (концепція шизоаналізу Ж. Дерріда та Ф. Гваттарі, аналітика божевілля М. Фуко), спрямування уваги на проблеми процесуальності мови та свідомості як суверенної реальності (критика референціальної концепції знаку у постмодернізмі), орієнтація на психічний автоматизм (ідея плюральності наративних практик і свободи означування), програмне прагнення до чистої безпосередності емоційного або ментального імпульсу (постмодерністська концепція самодостатньої спонтанної сингулярності).

Т

ТЕЛЕОЛОГІЯ (грец. *teleos* – результат, *logos* – наука) – вчення про наявність у природі та суспільстві позалюдських цілей і цільових залежностей, відповідно за яких розвиток є здійсненням наперед визначеної мети.

ТЕОЛОГІЯ ДІАЛЕКТИЧНА – впливовий напрям у протестантській теології 20–30-х рр. XX ст., розвинувся у контакті з раннім німецьким екзистенціалізмом і виявляв близькість до нього за своїми настановами. Характеризувався наявністю «діалектичного шляху» до ствердження через заперечення та суперечність і специфічно виразив особливості кризи європейської цивілізації після Першої світової війни. Основні його принципи були сформульовані у праці К. Барта «Послання до Римлян» (1919), в якій він утверджував концепцію трансцендентного Бога, засудив спроби розчинити християнське вчення у соціальних ідеалах і цінностях світської цивілізації,

протиставляв найвищу Божу мудрість та обмежений людський розум, чим здійснив повернення до ортодоксальних теорій М. Лютера та Ж. Кальвіна, в результаті чого така доктрина отримала назву неоортодоксії. Елементи Т. д. протиставлялись традиційній метафізиці, католицькій схоластиці, спробам осягнути Бога на засадах аналогії між Творцем на небесах і людиною на землі, будь-яким раціоналістичним судженням про Бога. Т. д. визначила основні напрями розвитку протестантської теології другої половини ХХ ст., насамперед у межах вияву зацікавлення проблемою людини, сприйнявши наявний інтерес до «антропологічного повороту», що властивий усій повоєнній філософській думці, позначила небезпеку крайностей релігійного фундаменталізму та модернізму, сприяла появі новітніх версій не лише у протестантському (концепція Д. Бонхофера (1906–1945, теологія процесу), але і у католицькому богослов'ї (погляди Г. Кюнга). Заперечуючи релігію як суму предметних уявлень та дій, Т. д. стверджувала віру у абсолютно неспівмірного щодо всього людського Бога, перед яким людина стає приреченою, а сам Бог тлумачиться як різновид «критичного заперечення» всього. Ця філософська позиція була близькою до висновків екзистенціальної філософії М. Гайдеггера та К. Ясперса. Починаючи з другої половини 30-х рр. ХХ ст., відчутним став занепад Т. д., представники якої або спрямували свої християнські висновки на опір нацизму (П. Тіліх, 1886–1965), або виправдовували можливість використання християнської ідеології з політичною метою (Ф. Гогартен).

ТЕОРІЯ (грец. *teoria* – розгляд, дослідження) – 1) в широкому розумінні – форма діяльності людей, спрямована на отримання знань про об'єктивну дійсність, яка з практикою становить суспільне життя; 2) у вузькому розумінні – система вірогідних наукових знань про певну сукупність предметів, яка описує, пояснює та передбачає явища певної галузі реальної дійсності.

ТЕОРІЯ АФЕКТУ – сучасний теоретичний напрям, що досліджує досвід, який циркулює нижче, поряд або поза свідомим пізнанням і спроможний спонукати до руху, мислення та змінних форм стосунків. Представники теорії афекту, включаючи С. Ахмед, Л. Берлант, Б. Массумі та К. Стюарт, розробляють різні підходи до розуміння афективних процесів. Б. Массумі, слідуючи за Б. Спінозою та Ж. Дельозом, визначає афект як здатність «впливати та зазнавати впливу». С. Ахмед зосереджується на тому, як емоції циркулюють між тілами та створюють межі між індивідуальним та колективним. Л. Берлант досліджує «жорстокий оптимізм» як афективну структуру, де бажання кращого життя стає перешкодою для його досягнення.

ТЕОРІЯ ТРЬОХ СВІТІВ – основний елемент метафізичної теорії відомого англ. XX ст. К. Поппера, який був сформульований у його роботах 70–80-х рр. XX ст., зокрема у праці «Самість та її мозок. Аргумент на користь інтеракціонізму», що була написана у співавторстві із нейробіологом Дж. Екклзом. Відповідно до неї, у Всесвіті виділяються три основні реалії, що трактуються як світи, а саме: 1) світ фізичних явищ (напр., атоми, поля, сили, «тверді матеріальні тіла» тощо); 2) світ ментальних і психічних станів (суб'єктивні стани свідомості, диспозиції тощо); 3) світ об'єктивного мислення та продуктів людської свідомості (гіпотези, проблеми, наукові теорії, проекти, матеріалізовані у вигляді машин та механізмів, книги у бібліотеці і навіть можливі наслідки існуючих наукових теорій).

ТОМА (ФОМА) АКВІНСЬКИЙ (1225–1274) – середньовічний теолог та філософ, один із найвидатніших представників середньовічної схоластики. Виховувався у бенедектинському монастирі, навчався у Неапольському та Паризькому університетах, чернець-домініканець. Викладав в університетах Парижа, Рима, Неаполя. Мав титул «Ангельського доктора». Доктор теології, католицький святий, визнаний «Всезагальним вчителем Церкви». Засновник течії у середньовічній схоластиці (томізм). Прагнув трансформувати аристотелівське вчення про науку та знання відповідно до основної гносеологічної проблеми середньовіччя (співвідношення віри і знання). Вважав, що вища наука, під якою розумів теологію, користується допомогою інших допоміжних наук, джерелом яких є досвід та розум. Відрізняв істини розуму та істини одкровення, вважаючи останніх недоступними розуму, підвладними тільки вірі за посередництвом душі, внаслідок чого науку підпорядковував богослов'ю. Стверджував, що справжня філософія є «служницею богослов'я» і тому повинна за допомогою логічних аргументів доводити християнські догми. Підготував своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «Сума теології» в якій усі питання пізнання світу розглядав на засадах теологічного раціоналізму. Сформулював доведення буття Бога, які стали класичними в західноєвропейській теології: 1) оскільки все на світі рухається, то повинен бути «першодвигун» або «першопоштовх» руху – Бог; 2) всі явища і предмети мають причину свого виникнення та існування. Першопричина усього – Бог; 3) все в світі існує не випадково, а з необхідністю, ця необхідність – Бог; 4) всі речі мають різні ступені досконалості. Тому повинно існувати абсолютне мірило досконалості – Бог; 5) у природі все має певний сенс, доцільність свого існування, авідтак повинна існувати «остання» і головна ціль – Бог; 6) всі речі мають різні ступені досконалості, тому повинно існувати абсолютне мірило

досконалості – Бог; 7) у природі все має певний сенс, доцільність свого існування, авідтак повинна існувати «остання» і головна ціль – Бог.

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ – напрям філософування і світоглядна позиція, стрижнем якої є орієнтація на минуле, ідеалізація, апологія та відтворення історичних, культурних, релігійних тощо традицій.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ (лат. *transcendere* – переходити, переступати) – термін схоластичної філософії, що позначає гранично загальні категорії (річ, суще, істина, добро, єдине); у кантівській філософії – позначення характерного для апіорних (всезагальних та необхідних) умов досвіду.

ТУРОВСЬКИЙ Кирило (бл.1130 – після 1182) – давньоруський православний єпископ Турівський, мислитель, проповідник та богослов, автор низки повчань та молитовних текстів. Канонізований православною церквою. Використовуючи методи алегоричного мислення, у своїх проповідях утверджував ідеї раціонального мислення у середньовічній Київській Русі. Намагався подолати аскетичне неприйняття світських цінностей. Пізнання світу трактував як пізнання Бога та моральне повчання. Творив як представник школи візантійських проповідників, проте вмів творчо переосмислювати запозичені сюжети. Твори Т. порівнювали з працями таких видатних мислителів, як Іоанн Златоуст, Григорій Богослов та інші.

У

УВАГА – форма психічної діяльності людини, що виявляється у її здатності зосереджуватись на певних об'єктах навколишнього світу.

УМОВИВІД – логічна форма отримання нового знання про дійсність за допомогою наявних положень про неї; перехід від одних даних про предмет чи явище до інших, нових, що впливають з попередніх.

УТИЛІТАРИЗМ (лат. *utilitas* – користь, вигода) – різновид прагматичного філософського вчення, за яким критерієм істинності знання вважає корисність, здатність виступати як специфічний засіб у процесі досягнення мети освоєння дійсності. Засновником вчення став Дж. Бентам, котрий вважав, що «якнайбільше число людей повинно прагнути до якомога більшого щастя». Сприяючи благу суспільства, людина відтак одночасно сприяє своєму власному.

УТОПІЯ (грец. *υ* – ні, *matopos* – місце) – модель певного вигаданого суспільства, що не спирається на реальні соціальні структури та розглядається як втілення соціального ідеалу. З часом набуває метафоричного характеру та стає синонімом нездійсненого проєкту. Сучасні утопісти дають змогу передбачати певні тенденції ймовірного розвитку суспільства та застерігати від негативних соціальних наслідків людської діяльності, чим сприяють розвитку в соціальних науках методів нормативного прогнозування, прийомів аналізу й оцінки бажаності та ймовірності передбачуваного розвитку подій.

УЯВЛЕННЯ – форма чуттєвого пізнання, конкретно-чуттєвий образ реального світу за відсутності безпосереднього контакту з об'єктом пізнання.

Ф

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ (лат. *falsus* – хибний, *facio* – роблю) – принцип формування наукового знання, введений англ. філософом К. Поппером, який виявляє значні відмінності науки від метафізики та полягає у встановленні специфічного способу виявлення хибності гіпотези або теорії у межах експериментальної чи теоретичної її перевірки, що фіксує відмову від ідеї верифікації, допомагає відділити ненаукове знання від наукового, будучи важливим елементом наукової методології.

ФЕЙЄРБАХ Людвиг Андреас (1804–1872) – нім. філософ, творець антропологічного матеріалізму. Освіту отримав у Гейдельберзькому і Берлінському університетах. Після захисту в 1828 р. дисертації «Про єдиний, всезагальний і безкінечний розум» (витриману в дусі гегелівського ідеалізму) працює приват-доцентом Ерлангенського університету. Внаслідок гонінь за написаний твір «Думки про смерть і безсмертя» з 1837 р. по 1860 р., вів уособлене життя у селищі Брукберг. Важливою віхою в інтелектуальній біографії **Ф.** був його розрив в 40–50 рр. XIX ст. з гегельянством, яке він критикує в основному з матеріалістичних позицій, різко виступає проти тези про тотожність мислення і буття. **Ф.** вважав філософію наукою про природно зрозумілу дійсність – в її істині й універсальності. При цьому істина, дійсність і чуттєвість виступали в його філософії як тотожні. Якісно змінив визначення основного питання філософії: на місце співвідношення мислення і буття він поставив людину і світ (світоглядне відношення). Критикуючи релігію, зробив висновок, що Бог – абсолютизована людина, а її якості – знання, сила та доброта – у перебільшеному вигляді стали атрибутами Бога як Всесильної, Всеблагої та Всевідаючої істоти. Завдання філософії вбачав у поверненні

людини до себе. Людина – частина природи і її продукт. Єдність душі і тіла, розуму і тілесного організму – така суть людини. Особливість людини, її «антропологія», відмінність від тваринного світу, полягає у свідомості, в ній же корениться і релігія. **Ф.** вперше дає визначення вже не розуму людини, а людської свідомості – основного поняття антропологічної філософії. Філософію він розумів як сферу особистісного знання, нескінчений пошук смислу, як діалог, як шукання Бога.

Релігійні уявлення **Ф.** вважав відчуженням людини, яка створила їх, відірвала від себе, гіпнотизувала й поставила сама себе у залежність від них. Ставлення її до Бога демістифікується й стає відношенням до собі подібних. Філософ наголошує: «Людина людині – Бог». Оскільки ж відношення до Бога концентрується у любові, то любов становить основний зміст стосунків між людьми. Незбіг ідеалу – взірця «родової» людини – з її реальними можливостями породжує зло. Сама релігія переосмислюється як сукупність суспільних зв'язків, що **Ф.** виводив з терміну *religare* – пов'язувати. Любов тлумачив у широкому розумінні – як розмаїття позитивних, добродійних почуттів і дій, гуманних якостей людини, а не лише як статеві стосунки. На думку **Ф.**, на місце любові до Бога слід поставити любов до людини як єдино істинної релігії, на місце віри в Бога – віру людини в саму себе. Намагався змусити філософію брати до уваги і «високе» і «низьке» в людині, пропонує полюбити людину з її недосконалістю, тілесною обмеженістю, з її бажанням спілкування і продовження людського роду. Людина – істота «родова», всі свої задатки вона реалізує спільно і в цьому запорука її майбутньої величі. Антропологізм **Ф.** призвів до побудови нової теології, в якій Людина і є Богом.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ – суб'єктивно-ідеалістичний напрям у посткласичній філософії, що полягає у формуванні безпосереднього сприйняття ідеальних сутностей (феноменів) за допомогою інтуїції й опису цих актів свідомості.

ФІЛОСОФІЯ (грец. *philo* – любити, *sofia* – мудрість) – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та людського мислення; форма суспільної свідомості, спрямована на вироблення цілісного погляду на світ та місце у ньому людини.

ФІЛОСОФІЯ АНАЛІТИЧНА – напрям сучасної західної філософії, побудований на аналізі мови, логіки та наукових методів. Робить акцент на ясності та доказах.

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ – ірраціональний напрям філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що розглядав поняття «життя» як інтуїтивно досяжну цілісну реальність. Можливі такі різновиди **Ф. ж.**: а) біологічно-натуралістичний (абсолютизація психічних факторів у житті людини, Ф. Ніцше); б) історичний (абсолютизація історичного досвіду духовної культури, В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер); в) пантеїстичний (трактування життя як певної космічної сили, «життєвого пориву», А. Бергсон).

ФІЛОСОФІЯ КОНТИНЕНТАЛЬНА – напрям сучасної західної філософії, який охоплює феноменологію, екзистенціалізм, структуралізм, постструктуралізм, постмодернізм, фемінізм, критику влади. Термін виник у ІІ половині ХХ ст. для охоплення усіх тих філософських рухів, що лежали за межами аналітичної філософії.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ – філософська парадигма, сформульована відомим амер. філософом Е. Кассілером (1874–1945), в основі якої знаходиться символічне трактування суті культури як діяльності людини, що реалізується за посередництвом визнання примату мови у процесі культуротворчості («критика мовних форм мислення»). У філософських системах ХХ ст. такі погляди стали основою різних культурологічних висновків, починаючи від екзистенціалізму та завершуючи неофройдизмом. Культура трактується як вторинне утворення, що виявляється через мову, детерміноване свідомістю людини у вигляді картини світу за допомогою вербальної символічної форми. Оскільки кожна мова вирізняється специфічним «способом бачення», то люди, що спілкуються різними мовами, не в стані досягти повного взаєморозуміння і належать до різних культур.

ФІЛОСОФІЯ ПОЛІТИЧНА – напрям сучасної західної філософії, заснований на концептах суверенітету, влади, демократії; понятті легітимності, свободи, прав людини.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА – розділ філософії та юриспруденції, який займається дослідженням сенсу права, його сутності та поняття, його місця у світі, його цінності та значимості, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства.

ФІЛОСОФІЯ ФЕМІНІСТСЬКА – напрям сучасної західної філософії, спрямований на переосмислення гендеру, рівність, критику патріархальних конструкцій. Використовує феміністську теорію для аналізу гендерної

нерівності, критикує традиційні філософські поняття та розглядає специфічні теми, як-от епістемологія, етика та політика, з точки зору гендерної рівності.

ФІХТЕ Іоган Готліб (1762–1814) – нім. філософ-ідеаліст. Професор філософії Йенського, Ерлангенського, Кенігсберзького університетів. Перший обраний ректор Берлінського університету (1810–1812). Визнаний лідер нім. спротиву наполеонівському режиму. Був учнем І. Канта, послідовним провідником трансцендентального ідеалізму. Основним завданням своєї філософії **Ф.** вважав сприяння науковому прогресу людства. Філософія – це наукове самоспостереження творчо-етичної активності особистості. Коливання Канта між матеріалізмом (**Ф.** наз. його «догматизмом») і суб'єктивним ідеалізмом **Ф.** вирішив на користь останнього. Поняття практична філософія – творча активність людини як суб'єкта – стає пріоритетною сферою філософських досліджень і роздумів. Свою філософію називав філософією реал-ідеалізмом (або ідеал-реалізмом), наголошуючи, що його система не знає ніякого буття речей в собі. Весь світ речей і предметів – сукупність знань. Виникає знаменитий генетичний метод **Ф.**, що пояснює всі речі з їх становлення, і що пов'язується ним з діяльністю **Я** – процесом пізнання в генетичному розвитку. Зазначає, що яка людина, така й її філософія. Зробив спробу розвинути одну із центральних ідей кантівської критики – ідею творчої активності людського суб'єкта, ставши концептуальною альтернативою кантіанству. Поняття волі – центральне у філософії **Ф.** Він не виводив, а постулював зазначене поняття, розрізняючи волю істинну і пусту. Істинною волею володіє **Я**, яке називається єдиною субстанцією. Це не що-небудь загальне чи абсолютне **Я**, а людське **Я**, яке кожний знаходив у своїй свідомості. Для кожної людини акт самосвідомості – акт, із якого починається світ. Суть **Я** полягає в діяльності **Я**. Весь інший світ відійшов на другий план, у не-**Я**, сферу, що не є предметом, гідним розгляду.

Основне поняття філософії **Ф.** – людина, її атрибути – розум і свобода, що досягаються діяльністю. Людина від природи лінива, а лінощі – джерело всіх недоліків. Мета людини – стати діяльною й оволодіти природою. Сукупність засобів оволодіння природою з боку людини називав культурою. Культура у ставленні до інших людей – це моральність і гуманність (культура спілкування). Розвиток людини, її вдосконалення здійснюються у суспільстві – співвідношенні розумних істот. Головним у розвитку суспільства є свобода, а ідеалом – рівність вільних людей. Ідеал досягається нескінченним прогресом людських здібностей. В історичному процесі **Ф.** виділяє п'ять епох: епоху інстинкту розуму; авторитету; руйнацію авторитетів силою освіти; створення науки про свободу (під якою мається на увазі науковчення); мистецтва розуму –

реалізації науковчення. Весь процес відбувається завдяки вихованню людського роду. Інтенсифікація соціального розвитку потребує об'єднання зусиль людей, спрямування діяльності на реалізацію великої спільної мети. Таку об'єднуючу функцію виконує насамперед держава, котра, після створення досконалого суспільства, зникне. Історія у **Ф.** підпорядковується світовому наміру, що визначається ним як поняття єдності земного життя людства. Рухає історію суперечність між авторитетом і волею (подолання авторитету). Основа історії – це розгортання самосвідомості – розуму. Оскільки досягнути повністю ідеалу розуму неможливо, то й історія в перспективі не має кінця.

ФОРМИ СИМВОЛІЧНІ – одне із понять філософії культури нім.-амер. філософа Е. Кассіра (1874–1945), яким він позначає основні сфери культури, що розглядаються як самостійні утворення, які надають феноменам форму та смисл, організовуючи емпіричний досвід людини та суспільства. До **Ф. с.** відносить міф, мистецтво, мову, логіку як фундаментальні вияви «розуміння» світу, виокремлює їх здатність реально перетворювати життя людини, зокрема й бути підставою народження цивілізації (дескриптивна мова). Трактуючи людину як «*animalisimolicum*» – символічну тварину – яка перетворює навколишній світ, внаслідок чого фізична реальність звужується, а символічна наростає, Е. Кассіра доходить висновку про те, що значно актуалізується саме роль тих штучних опосередкувань, якими є **Ф. с.** Саме за їх допомогою людина здатна сприйняти дійсність.

ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ – загальні складові утворення свідомості. До **Ф. с. с.** належать політична, правова, мораль, мистецтво, релігія, філософія, наука. Розмаїтість **Ф. с. с.** залежить: 1) від складності суспільного буття, тобто кожна сторона суспільного буття відображена у відповідній формі; 2) від способу відображення, від прагнення людини більш глибоко і системно пізнати буття. Один і той самий об'єкт – світ – людина намагається пізнати з різних сторін. Відносини між людьми можна розглядати у моральному, правовому, політичному та інших аспектах. Кожна форма виникає як наслідок суспільних потреб, розвитку суспільної діяльності людей. Так, мораль, мистецтво як **Ф. с. с.** фактично з'явилися з появою суспільства, а політична ідеологія – з виникненням держави, наука – внаслідок суспільних потреб в обґрунтованих, доведених загальних знаннях. Всі форми взаємопов'язані між собою, доповнюють одна одну. Суттєве значення для розвитку **Ф. с. с.** має їх взаємодія, основою якої виступає єдність матеріального буття суспільства, тісний взаємозв'язок різноманітних суспільних відносин. Взаємодія різних **Ф. с. с.** має історичний характер.

ФРОММ Еріх (1900–1980) – амер. філософ та психоаналітик, представник Франкфуртської школи, один із засновників неофройдизму та фройдомарксизму. Народився в ортодоксальній іудейській сім'ї. Освіту отримав у Франкфуртському та Гейдельберзькому університетах (Німеччина), де слухав лекції М. Вебера та К. Ясперса, а також у берлінському Інституті психоаналізу. У 22 роки отримав ступінь доктора філософії. Працівник Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні (Німеччина, 1930–1932), де утворилась знаменита Франкфуртська школа (М. Горкхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.). Після приходу до влади нацистів разом з Франкфуртським інститутом соціальних досліджень переїздить до США. Там проводить дослідження з програми «Авторитет та сім'я», за результатами якого була підготовлена перша його книга «Втеча від свободи» (1941). Наприкінці 30-х – у 40-х рр. ХХ ст. відходить від Франкфуртської школи, займається науковою, педагогічною та громадською діяльністю, практикою психоаналізу. Доходить висновку, що більшість невротичних станів у людей у сучасному суспільстві мають соціальне коріння. На становлення його наукової концепції, яку він назвав «радикальним гуманізмом», вплинули роботи З. Фрейда, І.-Я. Бахофена, а також іудейські пророки та Будда. **Ф.** вважав, що будь-яке вчення (релігійне і світське) містить авторитарну та гуманістичну складові. Якщо при владі опиняються представники певної тенденції, то представники іншої – у опозиції. Будучи прихильником «радикального гуманізму», доводив непідпорядкованість людини вищим силам, у чому полягає її негативна свобода. Водночас стверджує і позитивну свободу, яка, на його думку, є нестерпною для людини, тому особистість неспроможна дійти до позитивної свободи та отримує свободу негативну. Рятуються вона від неї втечею до нової залежності. **Ф.** вбачав сутність механізму цієї втечі у підкоренні волі людини зовнішньому авторитету – партії, державі, «закону і порядку» як самоцінності, що властиво для тоталітарних режимів. У демократичних режимах ХХ ст. він спостерігає втечу від свободи, коли людина не підкоряється зовнішній силі, а повністю до неї інтегрується. Сутність соціально-психологічного методу, який застосовує у своїх дослідженнях **Ф.**, полягає у застосуванні психоаналізу до питань вивчення соціального. Він вважав, що слід цікавитись не лише індивідуальними властивостями, які виявляють взаємну відмінність людей, але й тими особливостями, які властиві для більшості членів цієї групи людей. Сукупність рис характеру, що притаманна більшості членів соціальної групи, формується у результаті наявності загальних переживань та загального способу життя. Таку сукупність він називав соціальним характером. Стверджував, що, пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси характеру, які змушують її діяти так, як це вигідно для суспільства. Якщо риси

характеру більшості членів суспільства, під якими він розумів соціальний характер, відповідають цьому, то вони перетворюються на продуктивну силу, що спричиняє розвиток суспільства. Своїм вченням про соціальний характер особистості Ф. довів, що для людей властиві процеси пристосування індивідуальної психіки до соціально-економічних умов діяльності, у результаті чого люди визначають панівні у суспільстві ідеї. В умовах зміни соціально-економічних умов змінюється і соціальний характер, що призводить до виникнення нових психологічних потреб та нових тривог, які зумовлюють нові ідеї та підготовлюють людей до їх сприйняття. Нові ідеї через процес виховання посилюють соціальний характер, який зміцнює новий соціально-економічний порядок.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ – в теорії пізнання позиція, відповідно до якої висновки про світ можуть бути обґрунтовані безпосередньо, а не шляхом їх виведення із всеобґрунтованих положень, а самоочевидні істини та підтвердження висновків на основі чуттєвих даних розглядаються як основні, фундаментальні, на засадах яких може бути сформована струнка система знань.

Х

ХОЛІЗМ – 1) в широкому сенсі – принцип філософії та науки, що ґрунтується на визнанні якісної своєрідності цілого щодо його частин; 2) напрям сучасної філософії, відомий як «філософія цілісності».

Ц

ЦІЛІСНІСТЬ – поняття, що відображає певну завершеність та внутрішню єдність предметів і явищ реального світу, а також їх відносну незалежність від середовища.

ЦІННІСТЬ – філософське поняття, що відображає значущість певних об'єктів для життєдіяльності людини та суспільства.

Ч

ЧИЖЕВСЬКИЙ Дмитро Іванович (1894, Олександрія – 1977, Гайдельберг, ФРН) – українсько-німецький філософ, літературознавець, релігієзнавець, дослідник української і слов'янської літератур, історії культури, слов'янської духовності. Професор Українського педагогічного інституту та

Українського вільного університету. Заклав основи історії української філософії, розробив культурологічний підхід до історії філософії, у якому філософія розглядається як інтегральна частина культури та самосвідомість національної культури. Першим систематично досліджував філософію Києво-Могилянської академії XVI-XVII століть, спростовуючи уявлення про неї як про застарілу схоластику.

Ш

ШИЗОАНАЛІЗ – термін, який був використаний представниками філософії постмодернізму Ж. Дельозом, Ф. Гваттарі у їх спільній праці «Капіталізм і шизофренія» для позначення власної дослідницької методики, сутність якої виявляється у двох радикальних твердженнях: 1) всім типам людської спільності передують маргінальні групи; 2) мова є неіснуючою частиною позамовного поля, яке складається із «машин бажання». Світ бажання трактується як світ, в якому все є можливим, він прирівнюється до світу особливого шизофренічного досвіду, що не є тотожним до клінічних форм шизофренії. Відповідно до цього піддаються критиці ті філософи та письменники, які стримують виробництво бажань на периферії суспільного виробництва. Використовуючи Ш., Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі різко критикують психоаналіз як такий, що є вмонтованим в існуючі технології влади.

ШПЕНГЛЕР Освальд (1880–1936) – нім. філософ та культуролог, представник «філософії життя». Вивчав філософію, математику та мистецтво у Мюнхенському та Берлінському університетах, докторську ступінь отримав у 1904 р., працював вчителем у Гамбурзі, викладав математику у Мюнхенському університеті. Після приходу до влади фашистів у Німеччині та заборони однієї з його книг жив у самотності. Предметом філософських досліджень була морфологія всесвітньої історії, під якою розумів своєрідність світових культур («духовних епох»), що розглядалися з огляду на свої неповторні органічні форми, які можна зрозуміти за допомогою аналогій. Замість традиційної періодизації історії запропонував погляд на всесвітню історію як на низку незалежних між собою культур, які подібно до живих організмів, проходять періоди зародження, становлення та відмирання. Відмираючи, культура переходить у цивілізацію, яку тлумачить як мертву «протяжність» і бездушний «інтелект». У роботі «Роки вирішень» (1933), спираючись на сформований для вивчення світової історії порівняльний метод, дає розгорнуту картину соціального устрою сучасного європейського суспільства, показує історичну перспективу існуючих політичних режимів.

Ю

ЮНГ Карл Густав (1875–1961) – швейцарський психіатр та психолог, засновник аналітичної психології як одного із напрямів глибинної психології. Народився у м. Кесвіль (Швейцарія) у сім'ї пастора швейцарської реформаторської церкви. Закінчив медичний факультет Базельського університету, працював асистентом відомого психіатра Е. Блейєра (1900–1906), співпрацював з австрійським психіатром З. Фройдом (1909–1913), перший президент Міжнародного психоаналітичного товариства, редактор психоаналітичного журналу. Професор психології швейцарської політехнічної школи у Цюриху (1935). Засновник та президент Швейцарського товариства практичної психології. У квітні 1948 р. у Цюриху (Швейцарія) було організовано інститут Юнга, який здійснював підготовку психологів німецькою та англійською мовами. Прихильники його методів утворили Товариство аналітичної психології у Великобританії та подібні товариства у США (Нью-Йорку, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі) та низці європейських країн. Завданням аналітичної психології вважав тлумачення архетипічних образів, котрі виникають у пацієнтів. Розвинув вчення про колективне позасвідоме, в образах (архетипах) якого бачив джерело загальнолюдської символіки, зокрема міфів і сновидінь («Метаморфози та символ лібідо»). Мету психотерапії вбачав у здійсненні індивідуалізації особистості. **Ю.** відійшов від фрейдизму та розробив власну теорію, котру назвав «аналітичною психологією». У своїх працях описав широкий спектр філософсько-психологічної проблематики, починаючи від традиційних для психоаналізу питань терапії нервово-психічних розладів до глобальних проблем функціонування людини у суспільстві, які розглядалися через призму власних уявлень про індивідуальну та колективну психіку і вчення про архетипи. Заперечував твердження про повну залежність особи від досвіду, навчання та впливу навколишнього середовища, вважав, що кожний індивід з'являється на світ з «цілісним особистим ескізом», представленим у потенції від самого народження, а навколишнє середовище не дає людині можливість стати особистістю, а лише виявляє те, що у ній раніше було закладено. Вважав, що існує певна спадкова структура психічного, котра розвивається упродовж тривалого часу (сотні тисяч років), заставляє людей переживати та реалізувати свій життєвий досвід чітко визначеним способом. Вираження цієї визначеності назвав архетипами, які впливають на думки, почуття та дії людини. Основне завдання психотерапії вбачав у відновленні порушених зв'язків між різними рівнями психічного у людини, шляхом інтеграції психологічних складових особистості. Комплекси, що виникають як «осколки» після ударів психотравмуючих ситуацій, призводять нелише до

нічних жахів, помилкових дій, забування необхідної інформації, але й виступають у ролі провідників творчості. Відповідно, об'єднати їх можна лише за допомогою арт-терапії («активного уявлення») – своєрідної сумісної діяльності між людиною та її рисами, котрі несумісні з її свідомістю в інших формах діяльності. З причини наявної різниці у змісті та тенденціях свідомого та підсвідомого їх остаточного зрощення не відбувається. Замість цього відбувається виникнення «трансцендентальної функції», в результаті чого відбувається перехід від однієї установки до іншої без втрати позасвідомого. Розробив типологію характерів людини на основі виявлення домінуючої психічної функції та виду спрямованості на зовнішній або внутрішній світ людини.

ЮРКЕВИЧ Памфіл Данилович (1826–1874) – український релігійний філософ, богослов, педагог, представник київської школи філософського теїзму. Закінчив Київську духовну академію (1851), магістр філософії (1852); професор (1858) і завідувач кафедри філософії Московського університету (1861–1874), виконуючий обов'язки декана історико-філологічного факультету (1869–1873). Глибинною основою всього філософування **Ю.** був інтерес до християнізованого платонізму. При цьому він виходив з того, що вся історія філософії поділяється на нерівні епохи, з яких перша відкривається Платоном, друга – Кантом. Рішуче виступав проти визначення платонівської ідеї як постійного у зміні явищ, як єдиного і рівного самому собі в розмаїтті і протилежності буття, оскільки цій вимозі відповідають і різноманітні системи атомізму й реалізму, які сподіваються досягнути істини в думках розуму, підганяючи їх до уявлень вічного буття. Йдучи за вченням Платона про те, що ідея є істинно суще, **Ю.** зводив «уявно–вічне» буття речей до істини розуму. Будь-яке дійсне філософування повинно починатися з поняття «ідеї», оскільки є дослідженням про те, в чому полягає істинне знання. У своїх працях багато уваги відводив критиці матеріалізму, науковий характер якого бачився йому в зазначенні багаторівневої залежності між явищами фізіологічними і психологічними, а також у визначенні причинної взаємопов'язаності всього оточуючого. Справжня філософія повинна відноситися до матеріалізму, «механізму» як до принципу вторинному і залежному, а закон причинності ставити нижче ідеї буття і сущності, які не можна визначити за допомогою фізичних засад. Теїстична філософія **Ю.** ієрархизувала світ на сферу надлогічного духовного начала – Бога, сферу об'єктивного мислимого, сферу розумно діючого, сферу природного буття. Хоча абсолютне знання недосягнуто, знання про Абсолют може бути отримано в результаті трьох пізнавальних орієнтацій: шляхом сердечного почуття, шляхом добродієчних

філософських міркувань, шляхом містичного осягнення. Звернення до платонізму вилилось у **Ю.** в розробку ще однієї наскрізної для української філософії теми – метафізики любові і філософії серця. Відстоюючи стратегію розуміння людського духу як цілісного утворення, особливо відмічав роль серця. Людина починає свій розвиток з рухом серця, яке скрізь хотіло б бачити людських істот, які радіють і зігрівають одна одну теплотою любові. Тільки в цій формі існування всезагального щастя світ уявляється як щось гідне існуванню.

Я

ЯВИЩЕ – філософська категорія для позначення зовнішніх властивостей та виявів предметів, що пізнаються на чуттєвому рівні.

ЯСПЕРС Карл Теодор (1883–1969) – нім. філософ, психіатр, один із засновників екзистенціалізму. Відстоював ідею, що психопатологічні явища відображають насамперед інтенсивні пошуки людиною особистої індивідуальності, а не процес розпаду людської особистості. Стверджував, що будь-яка раціоналістично створена картина світу є алегоричною інтелектуальною інтерпретацією прихованих прагнень особи творчо мислити, що у цьому контексті простежує буття як зашифроване й таке, що потребує обов'язкового пояснення. Завдання філософії полягає у розкритті тієї істини, що в основі іпостасей свідомої діяльності людей лежить неусвідомлювана творчість «екзистенції». У межах особистої філософської діяльності наполягав на важливості коректної постановки питань, ставлячи цю важливість понад пошуком відповідей. Філософія відтак не стільки є наукою обмеженою заданими предметом і методом, скільки підтверджує існування буття. Розчленування буття в його філософії відображене так: «Буття-у-світі», предметне буття, «існування» як предметний рівень буття. Істинна філософія – це насамперед сам процес філософування, який на відмінну від суто наукового пізнання, не можна обмежити рамками певного предмету чи методу. Результатом філософування є філософська віра, яка просякнута певною долею скептицизму і перебуває між релігійною вірою і науковим знанням. Трансценденція – це єдиний предмет, щодо якого віра і знання збігаються. Центральною темою філософії **Я.** була людина та історія як визначальний вимір людського буття. Він був переконаний, що лише історія людства в цілому може дати масштаб для осмислення того, що відбувається в сучасності. Людство має єдині духовні витoki і єдину мету, пов'язану з вирішенням «останніх питань». Справжній зв'язок між народами – духовний, а не родовий чи природний. Наша

історія відбувається між витокami, які ми не можемо ні уявити собі, ні домислити, і метою, конкретний образ якої ми не можемо суттєвим чином окреслити. Історія виникає лише там, де є усвідомлення історії, традиція, документація, осмислення свого коріння і подій, що відбуваються. З вирішенням проблеми можливості спільної для всього людства віри і проблеми часу її виникнення пов'язана розроблена **Я.** концепція «осьового часу світової історії». Осьовий час, вісь світової історії – це період, значущий для всіх людей, всього наступного історичного розвитку. В емпіричному плані цей поворот відноситься приблизно до 500 р. до н. е., до того духовного процесу, який відбувався між 800 і 200 рр. до н. е. Саме в цей період відбулося становлення історії людства як світової історії, тоді як до цього часу існували лише локальні історії. В цю епоху були розроблені основні категорії, якими люди мислять до цього часу, були закладені основи світових релігій, котрі й сьогодні визначають життя людей.

ПОКАЖЧИК ПЕРСОНАЛІЙ

- Абеляр 5, 43, 91.
Августин 8, 11, 33, 44, 72, 73.
Авенаріус 8, 86.
Аврелій
– Марк 45.
Адлер 33, 34, 59, 89.
Адорно 24
Айдукевич 73.
Аквінський 13, 17, 33, 43, 44, 65, 69, 72, 73, 81, 102.
Анаксагор 9.
Анаксимандр 10.
Анаксімен 10.
Андронік
– Родоський 76.
Ансельм
– Кентерберійський 11, 91.
– Ланський 5.
Арендт 25, 96.
Аристотель 12, 15, 17, 18, 21, 26, 32, 43, 44, 45, 49, 55, 58, 64, 69, 71, 72, 76, 95, 96, 102.
Ахмед 101.
Бандура 17.
Барт 23, 78, 87, 92, 97, 100.
Батай 87.
Батлер 58.
Бауман 34.
Бекон
– Роджер 15.
Белл 96.
Бентам 49, 103.
Бергсон 53, 54, 72, 97, 100, 106.
Берклі 9, 51, 93, 95.
Берлант 101.
Берлін 40.
Берсані 58.
Блейлер 33.
Блек 68.
Блондель 97.
Богослов
– Григорій 103.
Бодріяр 23, 33, 87.
Бозанкет 43.
Бонхоффер 14, 101.
Боунн 85.
Браїдотті 87.
Брайтмен 85, 89.
Бредлі 43.
Брентано 38, 39, 72.
Бретон 100.
Бруно 17, 21, 67.
Бубер 47.
Будда (Сіддгартха Гаутама) 18, 109.
Вебер 67, 109.
Вернадський 20, 63, 82.
Вілсон 16.
Вільямс 9.
Вінер 22, 23.
Вітгенштейн 19, 24, 26, 60, 68, 69, 70, 73, 78, 79.
Вольтер 37.
Вольф
– Христиан 44, 86.
Вундт 44.
Габбл 64.
Габермас 24, 34, 38, 50, 52, 60, 69.
Гадамер 25, 33, 39, 69, 78.
Гайдеггер 25, 33, 39, 47, 60, 64, 69, 74, 101.
Галілей 21, 25, 67.
Гаравей 33.
Гарденберг 63.
Гарт 26, 41, 49.
Гартман
– Едуард 9.
– Ніколай 48.
Гассенді 48, 72.
Гваттарі 27, 76, 87, 94, 100, 111.
Гегель 7, 27, 30, 32, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 63, 67, 70, 76, 104.
Гекслі 8.
Гелен 12, 31, 59, 72.
Гельвецій 93.
Гельдерлін 28.
Геракліт 32, 49, 64, 70, 73.
Гільберт 76.
Гоббс 48, 49.
Гогартен 101.
Горкгаймер 74, 75, 96, 109.
Горський 35.
Грайс 35, 60, 69.
Грехем 93.
Гуліам 46.
Гумбольдт 97.
Гуссерль 12, 22, 25, 34, 38, 53, 54, 57, 58, 67, 74.
Гуттен 83.
Дарендорф 44.
Дворкін 40, 49, 60.
Декарт 22, 34, 44, 47, 54, 86, 90, 95.
Дельоз 27, 87, 94, 101, 111.
Демокріт 14, 42, 47, 48.
Деннет 45.
Дерріда 25, 34, 36, 37, 43, 55, 69, 70, 71, 78, 87, 100.
Джеймс 55.
Джордж 93.
Дільтей 12, 33, 106.
Діоген 32, 95.
Дьюї 52.
Дюркгейм 67, 98.
Дюррер 83.
Дяченко 45.
Едельман 58.
Екклз 102.

Еліаде 14.
 Емпедокл 86.
 Епіктет 45.
 Епікур 14, 42, 46, 47, 48, 71, 92, 93.
 Жижек 23.
 Зенон
 – Елейський 50.
 Зігварт 80.
 Зіммель 96, 106.
 Златоуст 103.
 Ларіон 94.
 Кальвін 21, 101.
 Камю 72.
 Канеман 46.
 Кант 9, 22, 25, 34, 37, 38, 44, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 64, 70, 72, 79, 80, 103, 107, 113.
 Карнап 24, 78, 86.
 Кассінер 67, 98, 106, 108.
 Квайн 24.
 Кельзен 61.
 К'єркегор 44, 47, 53, 54, 75.
 Климент
 – П'ятий 15.
 Коен 80.
 Кожев 58.
 Кондільяк 93.
 Константинович 20.
 Конт 9, 54, 79, 86, 96, 97.
 Конфуцій 61, 62.
 Коперник 17, 18, 21, 25, 64, 65, 67.
 Кософські-седжвік 58.
 Котермак (Дрогобич) 64.
 Крапах 83.
 Кримський
 – Сергій 65.
 Кріпке 84.
 Крістев 87, 92.
 Крутцен 12.
 Ксенофан 84.
 Ксенофонт 95.
 Кубонікс 66.
 Кузанський 64, 66, 73.
 Куліш 62, 63.
 Кульчицький 63.
 Кун 46, 82, 84, 86, 88.
 Кюнг 101.
 Лакан 27, 89, 98.
 Лакатос 46.
 Лакруа 85.
 Ламетрі 46.
 Лампрехт 80.
 Ландман 12.
 Леві-Строс 92, 97, 98.
 Левкіпп 14, 42.
 Леруа 20, 82.
 Лесьневський 73.
 Ліберт 43.
 Ліотар 60, 78, 87.
 Локк 22, 34, 47, 51, 93.
 Лукасевич 73.
 Лукаш
 – з Нового Міста 71.
 Лукрецій 42, 48, 71.
 Лютер 21, 83, 101.
 Ляйбніц 44, 51, 69, 75, 86, 90.
 Майнхардт 93.
 Македонський
 – Олександр 13.
 Мальбранш 44.
 Мангайм 96.
 Маркузе 25, 27, 73, 75, 96, 109.
 Марсель 47.
 Массумі 101.
 Мах 86.
 Мерло-Понті 23, 25, 87.
 Мікеланджело 21.
 Мілль 49, 86.
 Мірчук 63.
 Монтень 21.
 Морріс 60, 92, 98.
 Мортон 12.
 Муньє 85.
 Мур 79.
 Нагель 80.
 Нерон 92.
 Ніколіс 93.
 Ніцше 23, 31, 32, 54, 59, 75, 106.
 Ньютон 26.
 Оріховський (Роксолан) 83.
 Ортега-і-Гассет 25, 96.
 Остін 19, 26, 68, 69, 78, 79, 96.
 Парацельс 73.
 Парменід 50, 84.
 Патнем 84.
 Пейлі 65.
 Петрарка 21, 37.
 Печчеї 82.
 Пірс 92, 98.
 Піфагор 64, 73, 85, 92.
 Планк 24.
 Платон 8, 11, 12, 13, 14, 18, 21, 32, 37, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 54, 64, 71, 72, 73, 92, 95, 113, 114.
 Плеснер 12, 32, 72
 Попович 86.
 Поппер 21, 38, 49, 50, 52, 55, 66, 86, 87, 102, 104.
 Поттер 16.
 Птолемей 18, 67.
 Райл 19, 68, 69, 89.
 Рассел 60, 69, 73, 79, 86.
 Расцелін 91.
 Рафаель 21.
 Ренд 82.
 Ренделл 90.
 Рікер 24, 25, 39.
 Роджерс 39.
 Розенфельд 93.
 Ролз 41, 60.
 Ронсар 46.
 Ротгер 17.
 Роттердамський 21, 37.
 Руссо 37, 49
 Саймон 46.
 Салліван 34.
 Сартр 25, 37, 39, 45, 47, 49, 52, 53, 72.

Сенека 45, 92, 94.
Сен-Сімон 96.
Серл 36, 79.
Скіннер 16.
Сковорода 62, 63, 93.
Смолятич 94.
Сократ 43, 56, 93, 94.
Соссюр 60, 92, 98.
Спербер 36.
Спіноза 34, 44, 47, 86, 90,
101.
Срнічек 9.
Стенгерс 93.
Стросон 68.
Стюарт 101.
Тайфель 51.
Тарський 55, 70, 73, 76.
Твардовський
– Казимир 72.
Тверські 46.
Тернер 51.
Тіліх 25, 101.
Томпсон 93.
Тоффлер 96.
Туровський 103.
Уайтхед 72.
Уісдом 68.
Уотсон 16.
Фалес 10.
Фейєрбах 63, 104.
Фіхте 30, 57, 95, 107.
Фрай 14.
Франк 53.
Фреге 69, 79.
Фройд 27, 33, 34, 59, 74,
89, 97, 100, 109, 112.
Фромм 34, 89, 109.
Фуко 34, 49, 55, 60, 67, 69,
72, 87, 98, 100.
Фукуяма 58.
Хайям 46.
Хакен 93.
Халберстам 58.
Хант 93.
Харауей 23.
Хокінг 85.
Христос 14, 35, 70.
Чалмерс 45.
Чижевський 35, 110.
Шампо 5.
Шарден 20, 72, 82.
Шевченко 62, 63.
Шелер 12, 32.
Шеллінг 28, 30.
Шлейєрмахер 33.
Шлік 86.
Шопенгауер 54.
Шпенглер 106, 111.
Юм 9, 22, 34, 44, 53, 93.
Юнг 14, 33, 53, 89, 101,
112.
Юркевич 62, 63, 113.
Ясперс 35, 47, 83, 101,
109, 114.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Borodin Y., Tarasenko T., Sorokina N., Volkova N., Lymar A. Problems of training of civil servant in post-Soviet higher educational institutions. Scientific Herald of Uzhhorod University Series "Physics". Journal homepage: <https://physics.uz.ua/en> Issue 55, P. 1380–1387 Received: 22.11.2023. Revised: 11.01.2024. Accepted: 14.02.2024.
2. Laszko S. W. The Paradox of the Philosophical Zombie: Do Artificial Intelligences Need Qualia? «Молодь: наука та інновації» 2025: матеріали XIII Міжнародної науково-технічної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, Дніпро, Україна, 12–14 листоп. 2025 : у 3 ч. Національний технічний університет «Дніпровська політехніка». Ч. 2. С. 303–304. URL: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.25729.72804>.
3. Алексеева А. М., Юрченко Л. І. Предмет філософії за умов сьогодення. URL: <http://surl.li/dwzvbp>
4. Берегова Г. Особлива місія філософії у формуванні світогляду особистості. URL: https://old-zdia.znu.edu.ua/gazeta/InternetKonf_2016_88.pdf
5. Білодід Ю. М. Дискусія про сутність філософії в епоху постмодерну. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/111/1/03byumer.pdf>
6. Бондаревич І.М. Українська філософія в світовому філософському полілозі. URL: ir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/52613c38-0f90-4235-9afa-bc893ec59ab2/content
7. Варава І. П., Ягупа Д. В. Українська філософія права кінця ХХ–початку ХХІ ст. в контексті світової філософсько-правової думки. URL: <http://surl.li/wwnctt>
8. Геращенко Т. Г. Практикум з історії філософії : навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2019. 126 с.
9. Геращенко Т. Г. Філософія у стислому викладі : навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2015. 180 с.
10. Гетьман А. П. Філософія і право. Київ: Право, 2023. 200 с.
11. Голубович І.В., Карпенко М. В. Філософія. Змістовий модуль 1. Становлення та розвиток філософії. Тема 1. Філософія як специфічний тип знання: метод. вказівки з нормативного курсу для студентів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти спеціальності 053 Психологія. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2023. 20 с.
12. Григорова Н. В. Соціальна філософія Гельмута Шмідта: проблемні лінії та евристичний потенціал. Науковий вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Філософія». 2016. Вип.46 (частина II). С. 216-222.
13. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Філософія: підручник. Київ: Право, 2023. 424 с.

14. Данильян О. Г., О. П. Дзьобань О. П. Філософія : навч. посіб. для підгот. до заліку та іспиту. Харків : Право, 2021. 136 с.
15. Дахній А. Нариси історії західної філософії XIX-XX ст. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 448 с.
16. Еко У., Федріга Р. Історія філософії. Античність та Середньовіччя. Київ: Фоліо, 2021. 555 с.
17. Електронна бібліотека кафедри філософії та методології науки філософського фак. Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/index.html>.
18. Єрмоленко А. Академічна філософія у вимірі парадигмальних змін. Філософська думка. 2018. № 6. С. 6-11.
19. Козюбра М. І. Практична філософія права. Київ: Дух і літера, 2024. 496 с.
20. Корабльова В. М. Філософія права в Україні: ідеологічні підстави. URL: https://www.dphs.univ.kiev.ua/files/phil_low.pdf.
21. Кузнецов О. А., В. І. Гуцалова В. І. Філософія в формуванні світогляду студентів технічних ВНЗ. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/46_2024/13.pdf.
22. Лимар А. П. Вплив етнолінгвістики на розвиток філософії української національної ідеї у XIX – на початку XX ст. Матеріали круглого столу «Мова. Історія. Культура» (23 травня 2025 року, Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»): збірник тез. Дніпро: ВНПЗ «ДГУ», 2025. 180 с. С. 108-113.
23. Ляшко С. В. L’homoncule mécanique: Проблема відтворення штучним інтелектом ментальних процесів людини. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2025. Т. 52. С. 103–108. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v052.2024.16>.
24. Ляшко С. В. Виникнення генеративного штучного інтелекту й подальший поступ гіперреальності. XXII всеукраїнська конференція студентів і молодих науковців «Інформатика, інформаційні системи та технології». 2025. С. 23–25. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15486.50241>.
25. Ляшко С. В. Гіпотеза голічної природи свідомості у сучасній перспективі. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 285–286. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.19497.30562>.
26. Ляшко С. В. До питання про психологічні витoki принципу справедливості у найдавніших цивілізаціях Межиріччя. Історико-правовий часопис. Луцьк, 2024. Т. 2, вип. 23. С. 12–17. URL: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2>.
27. Ляшко С. В. Інтерпретація й обмеженість гільйотини Г'юма з точки зору сучасника. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів

- та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 287–288. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.32919.07843>.
28. Ляшко С. В. Мисленневий експеримент картезіанського робота як перша форма Тесту Т'юринга. Світ наукових досліджень. 2025. Т. 38. С. 29–31. URL: <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.17841.08809>.
29. Ляшко С. В. Моральний ідеал християнства на основі творів Дорофія Газького й Іоанна Дамаскіна: порівняльний аналіз. «Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2025. Т. 3, вип. 66. С. 159–173. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.66.337970>.
30. Ляшко С. В. Розвиток і трансформація постдемократії в епоху загального штучного інтелекту. Науковий журнал «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філософія». Острог, 2025. вип. 29. С. 50–60. URL: <https://doi.org/http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-29-50-60>.
31. Ляшко С. В. Суперечливість між інстинктом і мораллю як еволюційна діалектика. XV Міжнародна науково-технічна конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Наукова весна». 2025. С. 291–292. URL: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29563.63525>.
32. Ляшко С. В. Християнська мораль і ratio: Найшляхетніший рудимент еволюції. Науковий круглий стіл до Міжнародного дня філософії «Філософський дискурс XXI століття: зміст, перспективи, соціально-практичні виміри». Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. С. 145–148. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-578-8-39>.
33. Ляшко С. В. Штучний інтелект у контексті вирішення задачі філософських зомбі. Сучасний гуманітарний та мистецтвознавчий дискурс : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет- конференції молодих учених, студентів, аспірантів. 27 березня 2025 р.. Львів – Торунь, 2025. С. 22–24. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-504-7-5>.
34. Найвидатніші філософи світу та України. URL : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/dict.html>.
35. Олексюк М. М. Морально-етичні концепти сучасної англо-американської філософсько-правової думки. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 11. С. 827-830.
36. Офіційний сайт Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. URL : <http://www.filosof.com.ua/>.
37. П'янзін С. Д., Василенко М. П. Особливості аксіологічних уявлень у західноєвропейській філософії раннього Нового часу (16–18 ст.). URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16897685312571.pdf>.

38. Павлов В. Статус і завдання філософії в сучасному суспільстві. Людинознавчі студії. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2023. № 46, 152-158.
39. Підлісний М. М., Шубін В. І. Філософія цінностей: історія і сучасність. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 177 с.
40. Приятельчук А. О., Губерський Л.В., Сайтарли І. А. Філософія: підручник. Київ: ВАДЕКС, 2021. 560 с.
41. Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Історія філософії: навч. посіб. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с.
42. Сафонік Л. Філософія і вино: пошук єдності. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/06/Vyno-i-filosofia-poshuk-iednosti.pdf>
43. Сидоренко О. П. Філософія науки: курс лекцій з вивчення дисципліни для здобувачів III рівня вищої освіти «доктори філософії» спеціальності 204 «ТВППТ» денної та заочної форми навчання. Одеса: ОДАУ, 2019. 156 с.
44. Сливка С. С. Філософія права [Текст] : підручник ; Нац. ун-т «Львівська політехніка», Навч.-наук. ін-т права, психології та інновац. освіти. Вид. 5-те, перероб. і допов. Київ : Т. 12 : Канонічно-правові пруденції : у 2 ч. 2023. 255 с.
45. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.
46. Філософія: підручник для студентів і курсантів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / авт.кол.; за ред. О. В. Рябіної, Л. І. Юрченко. Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2021. 286 с.
47. Філософська енциклопедія Станфордського університету. (Англійською мовою). URL : <http://plato.stanford.edu/>.
48. Філософська Інтернет-енциклопедія. (Англійською мовою). URL : <http://www.utm.edu/research/iep/> 8. Центр практичної філософії. URL : <http://www.uct.kiev.ua/~sofi/>.
49. Фюрст М., Тринкс Ю. Філософія: підручник. Київ: Дух і Літера, 2023. 536 с.
50. Ханстантинов В.О. Філософія науки: курс лекцій. Миколаїв: МНАУ, 2017. 188 с.

